

ГОДИШЊАК ЗА СОЦИОЛОГИЈУ

Електронско издање

<https://izdanja.filfak.ni.ac.rs/casopisi/godisnjak-za-sociologiju>

<https://doi.org/10.46630/gsoc.24.2020>

ПЕРИОДИКА

Серија

Годишњаци

Руководилац издавачке делатности
Проф. др Душан Стаменковић

Филозофски факултет у Нишу
Департман за социологију

Редакција

Годишњака за социологију

Доц. др Милош Јовановић, уредник

Проф. др Драган Тодоровић

Доц. др Драган Станојевић

Доц. др Душан Ристић

Доц. др Немања Крстић, секретар

Доц. др Јелена Божиловић

Нина Павловић

Александра Николајевић

Душан Миленковић

Међународни уређивачки одбор:

Andrea Cerroni, Dipartimento di sociologia e ricerca sociale, L'Università di
Milano-Bicocca

Miran Lavrič, Filozofska fakulteta, Univerza v Mariboru

Honorata Jakubowska, Instytut Socjologii, Wydział Nauk Społecznych,

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Bojan Bilić, Dipartimento di Scienze Politiche e Sociali, Università di Bologna

Željka Zdravković, Odjel za sociologiju, Sveučilište u Zadru

Калоян Методиев, Институт за стратегии и анализи, София

Roberto Corradore, Dipartimento di sociologia e ricerca sociale, L'Università di
Milano-Bicocca

Адреса

Филозофски факултет у Нишу

Тирила и Методија 2

Copyright© Филозофски факултет у Нишу

Од 2005. до 2011. *Годишњак за социологију* је излазио једном годишње.

Од 2012. године објављују се две свеске годишње.

Универзитет у Нишу
Филозофски факултет

УДК 316

ISSN 1451-9739

ГОДИШЊАК ЗА СОЦИОЛОГИЈУ

Година XVI/24 (2020)

Ниш 2020.

PERIODICALS

Series
Annuals

Head of Publishing
Associate Professor Dušan Stamenković, PhD

Faculty of Philosophy, Niš
Department for Sociology

Editorial Board
Sociological Annual
Miloš Jovanović, Editor
Dragan Todorović
Dragan Stanojević
Dušan Ristić
Nemanja Krstić, Secretary
Jelena Božilović
Nina Pavlović
Aleksandra Nikolajević
Dušan Milenković

International Editorial Board:

Andrea Cerroni, Dipartimento di sociologia e ricerca sociale, L'Università di
Milano-Bicocca
Miran Lavrič, Filozofska fakulteta, Univerza v Mariboru
Honorata Jakubowska, Instytut Socjologii, Wydział Nauk Społecznych,
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Bojan Bilić, Dipartimento di Scienze Politiche e Sociali, Università di Bologna
Željka Zdravković, Odjel za sociologiju, Sveučilište u Zadru
Калоян Методиев, Институт за стратегии и анализи, София
Roberto Corradore, Dipartimento di sociologia e ricerca sociale, L'Università di
Milano-Bicocca

Address
Faculty of Philosophy, Niš
18000 Niš
Ćirila i Metodija 2

Copyright© Филозофски факултет у Нишу

From 2005 to 2011 *Sociological Annual* was published once a year. Since
2012 two volumes are published annually.

САДРЖАЈ

ЧЛАНЦИ

Наталија Јовановић и Милица Јовановић СИРОМАШТВО И ДРУШТВЕНА НЕЈЕДНАКОСТ КАО ФАКТОРИ СОЦИЈАЛНЕ ЕКСКЛУЗИЈЕ	9
Наташа Игњатовић ИГРЕ ИЗГОВОРА И КОХЕЗИЈА ГРУПЕ НА ЧАСОВИМА ФРАНЦУСКОГ КАО СТРАНОГ ЈЕЗИКА	23
Душан Ристић и Душан Маринковић ЗНАЊЕ У ЕВРОПИ СРЕДЊЕГ ВЕКА: ПРИЛОГ ГЕНЕАЛОГИЈИ УНИВЕРЗИТЕТА	33
Јелена Божиловић ГРАЂАНСТВО У ОКВИРИМА ЛИБЕРАЛИЗМА И КОМУНИТАРИЗМА: ИСТОРИЈСКИ РАЗВОЈ И ИНТЕРФЕРЕНЦИЈЕ	49

ПРЕВОДИ

Тома Пикети КАПИТАЛ И ИДЕОЛОГИЈА – УВОД	67
--	----

ПРИКАЗИ

Тамара Петровић Трифуновић КЛАСИФИКАЦИЈСКЕ БОРБЕ	83
УПУТСТВО АУТОРИМА	87

CONTENTS

Natalija Jovanović and Milica Jovanović POVERTY AND SOCIAL INEQUALITY AS FACTORS OF SOCIAL EXCLUSION	9
Nataša Ignjatović LES JEUX DE PRONONCIATION ET LA COHÉSION DU GROUPE- CLASSE DE FLE	23
Dušan Ristić and Dušan Marinković KNOWLEDGE IN THE MEDIEVAL EUROPE: CONTRIBUTION TO THE GENEALOGY OF UNIVERSITY	33
Jelena Božilović CITIZENSHIP WITHIN LIBERALISM AND COMMUNITARISM: HISTORICAL DEVELOPMENT AND INTERFERENCES	49

TRANSLATIONS

Thomas Piketty CAPITAL ET IDÉOLOGIE – INTRODUCTION	67
---	----

REVIEWS

Tamara Petrović Trifunović CLASSIFICATION STRUGGLES	83
AUTHOR GUIDELINES	87

ЧЛАНЦИ

ARTICLES

Natalija Jovanović¹
University of Niš
Faculty of Philosophy

Прегледни научни рад
UDK 316.344.23:330.1

Milica Jovanović²
University of Niš
Innovation Center

Примљено: 20.9.2019.
Ревидирана верзија: 12.3.2020.
Одобрено за штампу: 13.3.2020.

DOI: <https://doi.org/10.46630/gsoc.24.2020.01>

POVERTY AND SOCIAL INEQUALITY AS FACTORS OF SOCIAL EXCLUSION

Abstract: This paper deals with the qualitative analysis of poverty and social inequality in contemporary societies and forms of social exclusion of individuals, families and social groups. Indicators of poverty, the causes of poverty, misery index, the standard of living, social stratification, and social exclusion are some of the economic and also sociological categories that are measurable and applicable factors in the analysis of social conditions. Poverty, social inequality and social exclusion give an image of a society as well as a prospect of possible difficulties in social development, potential conflicts, divisions, overt and covert tensions and conflicts. Economic indicators, such as GDP, industrial production index, inflation, unemployment, food basket together with the level of education of the population, the level of achieved democracy, political stability and orientation towards the welfare of the society (responsible social policy), can be a basis for analyzing the perspectives of social inclusion of individuals, families and social groups in specific societies. The work aims to perform an analysis of ideal typical social models as well as to propose measures of social policies to overcome poverty and social exclusion, as growing social problems of the modern world. At this moment, the entire countries of Central Africa are facing a situation in which millions of people are dying of hunger, which is the most extreme form of poverty. These societies are almost entirely excluded from the world community. A form of their inclusion is the engagement in humanitarian actions for providing food, drinking water and health services. This is the first stage of creating the conditions for social inclusion, and the next level is to provide conditions for the education of the population.

Keywords: Poverty; social inequality; social exclusion.

Introduction

Poverty is a problem that destroys social cohesion and causes all kinds of instability and crises. Starting from the first idealistic and utopian theories, to postmodernist ones, social theorists identify poverty as a major problem for the

¹ natalija.jovanovic@filfak.ni.ac.rs

² jovanovicmilicaa90@gmail.com

functioning of the society. Michel Foucault and the “end of history”, Ulrich Beck and the “risk society”, Manuel Castells and the “network economy,” and Anthony Giddens and “social reflexivity” are just some of the postmodernist theoretical reflections dealing with society, poverty, and crisis. Poverty is an attribute accompanying society in all its temporal and spatial dimensions. Social divisions into classes, layers, strata, or castes accompanied both traditional and modern societies, both pre-civilized and civilized systems. Economic parameters delineated these divisions. As a social indicator, poverty encouraged social division, differentiation, and social tensions, often leading to conflict, both overt and covert.

Poverty is a latent factor of social crisis. As long as the world is divided into the extremely rich and the extremely poor, centers and peripheries, societies will be in a state of general instability, as shown by many extremist incidents in the most developed societies, such as Germany, the Netherlands, or the USA. The migrant crisis and the failure to resolve the problem of traveling poverty, rushing across the sea and barbed wire barriers, brings home the fact that the world community will have to prioritize dealing with the causes in order to solve the visible results of the problem. Poverty is the cause of all causes. The contemporary economic and migrant crises are a global issue which is present in all societies and cultures in the form of poverty or the impoverishment of the populace and increased social inequalities. The crisis is reflected through all institutions and subsystems while the manifestation of the social crisis may have different modalities.

Poverty is a global social problem. Governments, the international community, and world humanitarian organizations are all trying to solve the problem of poverty. The indicators of extreme poverty are visible in real economic indicators, starting from the GDP, inflation rate, unemployment rate, economic growth rates, and the indebtedness index, to visible issues that the population faces on an existential level: hunger, malnutrition, inadequate medical care, shortage of medicine, doctors and health institutions, a deficit of drinking water, inadequate housing, inadequate conditions for raising children, exploiting child labor, discrimination, a large percentage of illiterate and functionally illiterate people, people without necessary qualifications, and a high mortality rate.

The concept of social exclusion as the deprivation of basic human needs, economic poverty, employment, the issue of marginalized or discriminated social groups, the issues of gender equality, and access to education services are all sociological issues that necessarily rely on economic indicators. The platform for a sociological and economic analysis encompasses excluded social groups, the material status of endangered groups, and the social measures that can contribute to social inclusion: education, employment, networking, participation in cultural and social life, and improving the economic situation.

It is possible to divide the crisis into the crisis of economic development, a political crisis and the crisis of democracy, and the crisis of independent social development accompanied by the great forces demonstrating their power. The crisis is always multilayered and multidimensional. It most often emerges as an economic crisis due to the disturbance in economic parameters and then shifts into a political

crisis while it is predominantly recognized as a crisis of morality and values. The Great Depression in Germany in the 1930s sparked the political movement aimed at changing the German government and establishing the National Socialist government of Adolf Hitler. We remind that the crisis was caused by impoverishment, and an all-time high inflation, when the misery index skyrocketed. Germany resolved its problem of poverty with no regard for the means and methods used, to the detriment of the whole world. The problem of poverty apocalyptically came down on other countries and peoples. The whole world felt the consequences of the disregard for other people, political beliefs, and races. This led to the death of millions of Jews and other people that the Germans qualified as the culprits for their own impoverishment. Almost all societies, including America, were dragged into the maelstrom of World War II and an overall crisis with unforeseeable consequences. This confirms the assumption that poverty can cause crises and destabilization on an overall scale.

Society faces different kinds of crises, manifesting themselves as conflicts, anomies, wars, revolutions, and dysfunctions. Every manifestation of crisis threatens social originality, self-sufficiency, and uniqueness. A society entering a crisis is initially characterized by the emergence of some of its forms, including an economic, political, moral, religious, ecological and value crisis, which then leads to an uncontrollable process ending in an overall crisis. The period of intensive social development in the twentieth century saw the crisis reaching apocalyptic proportions, manifesting itself as a global crisis in the form of two world wars, the global economic crisis, and the global environmental crisis. The crisis is becoming a general diagnosis of the contemporary world, both its prosperous regions and the parts of the world that are classified as underdeveloped.

Poverty encourages a “new economy,” the economy adapts to new needs, and the new needs create a new economic environment. Poverty and the direct struggle for bare survival in structurally new economic circumstances cause the appearance of gray, flea-market, and second-hand economies. Highly developed technologies and their corresponding economy naturally bypass unstable regions and regions in a state of political and economic disorder or appear in a way that does not ensure overcoming poverty, but maintains a situation of economic dependence of both the economy and the individuals. The crisis that shows its true face in poverty threatens to open a Pandora’s box of widespread social instability.

Social inequalities and risks

The modern world abounds with social inequalities. Branko Milanović, one of the most esteemed researchers of the World Bank in charge of studying global inequality, argues that studying the rich and the poor and studying the history of global inequality represents the modern cross-section of global, national, and regional aspects of inequality. The author does not only analyze social inequality and poverty through the lens of unequal income distribution, but also points to the fact that social inequalities need to be connected to intrasocietal issues of stability,

development, social justice, repression, and human rights, including the phenomena of globalization and international migration.

Milanović is an economist, but he also talks about the social consequences of inequality through the lens of historical and temporal perspectives, geographical distribution, and geopolitics. The author's viewpoint is that inequalities are not only the result of the market, but of social and political power distribution as well; therefore, one can not only influence them, but also track their development in a historical context (Milanović, 2011).

“Inequality among individuals within a nation,” “Unequal nations—inequality among countries of the world,” and “An unequal world—inequality among the citizens of the world” are the three aspects of inequality that are analyzed in a complex social context. The author also explains the key economic theories behind the study of the concept of inequality: Pareto's Iron Law of distribution and development, Gini indicators and Kuznetsov's U curve of development. Milanović discusses the usefulness of these theories and indicators in modern terms, particularly focusing on theories stating that inequalities are a side effect of development. It is certainly worth noting the author's observation that the survival of such a high level of inequality, despite international capital liberalization, is in opposition with the predictions of neoliberal models. Social development, history, and social mobility of the population condition inequalities within a nation. Simultaneously, this is the type of inequalities “that concerns us the most” as members of the community.

Wealth redistribution is an instrument the state has at its disposal to stop income inequality becoming too large. A portion of the rich households' wealth is transferred to the poorest ones through income taxes or VAT. Financing child allowances and other state social benefits and allowances is a certain road towards a welfare state, a functioning state in which poverty is reduced.

Inequalities are also visible when comparing nations. The industrial revolution and globalization and an increase in the number of nations after decolonization and the fall of the Berlin Wall created measurable economic parameters which enable the measurement of living standards in national states. The increase of income of a large number of people within China and India, as the most populous states, has a significant impact on poverty reduction and prosperity in these countries, as well as the global reduction of inequality.

Milanović critically examines globalization and the idea that the poor nations will be the biggest beneficiaries of the global economy and the transfer of knowledge. As an ideological counterweight, he cites the Lucas paradox—a tendency of capital to return to the country of its origin or exclusively to higher income classes. This movement, which is opposite to the proclaimed direction, is conditioned by a slower knowledge transfer towards poor countries due to the high prices of its introduction, and the need for specialized experts and labor from developed countries, causing an increased return in capital. Even when the transfer of technologies and knowledge is successful, there is still the fact that the availability of consumer goods, such as mobile telephony and the Internet, does not make a poor person rich if his/her society is not making progress in terms of economic and social development.

The Marxist theoretical approach to the interpretation of social inequality is facing a severe challenge when it attempts to interpret contemporary class distinctions, social inequality, and poverty. Today, the international “locational” differences in inequality are increasing significantly more than the class differences within a society. The author calculates that the poorest Americans are richer than two-thirds of the world’s population while the richest people in developing countries are comparable only to the poorest Americans. Today, a person working in a relatively rich society, regardless of class affiliation, is in a much better position and faces a smaller risk of social exclusion.

Developing countries are becoming the “new proletariat” and are in a dependent position in relation to the owners of capital. The differences between developing countries are also growing, particularly in the case of their leading members—India and China. When it comes to income growth opportunities, 60% depend on the country of birth, the parents’ class and social mobility within the society both account for 20%, which leaves only 20% for the contribution of work and personal success. This distribution of opportunities for income growth creates the need for the country and the individual to rapidly advance or for the individual to emigrate, making global inequality the source of growing mass illegal migrations.

Modern society is divided into the extremes of the globally rich and the globally poor, which has led to the emergence of socially unsustainable migration, and the author pays special attention to the understanding of this phenomenon in his book *The Two Faces of Globalization* (Milanović, 2007). Within this context, he singled out global migration “hotspots,” locations with the greatest differences among nations, making them points of enormous migration pressures. This primarily applies to the borders between US and Mexico, Morocco and Spain, Turkey and the Middle East, and Libya and Italy. He cites the lack of future perspective in poor societies as the prevailing motive of youth migration, but he also describes the brutal way the EU is defending its “Mediterranean Wall”—the wide belt of the Mediterranean Sea. More than any other example given in the book, this example illustrates the division into the “globalized world free for the flow of goods” and the inability of human mobility, and emphasizes the fear that growing inequality will cause the continued growth of the number of migrants with difficult experiences, often ending in death.

For the author, inequality in the world is a fact. He believes that globalization causes income distribution to exceed the level of a national question in the context of the general interactions between nations. This special area of interest of the author is thoroughly described in the book “Separate Worlds—Measuring International and Global Inequality.” The results of extensive analysis of data between 1988 and 2005 show a high level of global inequality, which is on the increase and is almost twice as large as its level in individual nations. Although there is no government to assume social responsibility, global inequality leads to socially unsustainable migration, while it is responsible for political instability on a local level. Local poverty is increasingly a reflection of global inequality, and this high level of inequality leads to global instability. The confirmation of this claim comes in the form of the migrant crisis and global epidemics. The author points out that the cosmopolitan responsibility

is equal both in the case of local and global inequality. In other words, measures to decrease globally caused poverty and inequality are as important as steps to reduce differences on a national level. The true antimigration struggle is about improving the living conditions in the migrants' countries of origin, i.e., to decrease the differences between nations and strengthen the middle class on a global scale.

The analysis of social development is also significant—investing in human capital through education and redistribution decreases inequality. Regarding the analysis of the relationship between inequality and development, one must highlight the existence of good and bad inequalities—the relationship between the required resource redistribution and the impact of transfers on economic efficiency, inequality, and economic development. Small inequalities can certainly be stimulating in conditions of social mobility and competition. In this regard, the author of the book discusses the value concept of “economic justice,” which considers that even a lower economic profit, if distributed more fairly, is more desirable over extremely unevenly distributed profits in a society. The population is more willing to accept a poorer but a more egalitarian society than one marked by extreme social injustice. A special place is certainly given to the analysis of the last global economic crisis, i.e., its causes in the USA, which the author attributes to the long-term stagnation of the middle class. The politicians have tried to resolve the politically undesirable stagnation of the middle class, a promoter of the “American dream,” through cheap loans which maintained a seemingly high level of consumption. The debt of American households constantly increased from 48% of the GDP in the early 1980s to nearly 100% at the time the crisis erupted in 2008, which means it doubled in a short period of time. A more uniform and stable development in the previous decades would not have required the measures used today to sustain the social and political state of affairs, and would have certainly prevented the crisis from erupting in the world.

Having this in mind, the contrast between a noticeable concern for the fight against poverty and real solutions to the problems of inequality is still existent today. This struggle to reduce poverty and inequality is sometimes only declarative and usually does not change the distribution of income and power structures, thus only temporarily moving a number of people out of poverty, but still perpetuating the social space where the production of the poor continues.

According to theorists analyzing this social phenomenon, poverty is becoming increasingly difficult to define in modern conditions. Different attitudes are attributed to different methods of determining the poverty line, different estimates of the population living in poverty, and different social policy programs. Poverty is understood as an absolute or relative category, and objective or subjective criteria are used to determine who is poor. Recent sociological studies mainly speak about its multidimensional character: hunger and malnutrition; poor health; limited or no access to education and other existential services; increased mortality, including mortality from disease; homelessness and inadequate housing conditions; and an insecure environment, social discrimination, and isolation (Tomić, 2007). Social exclusion is used as a euphemism for poverty. The classic concept of poverty is being replaced in studies and strategic documents of the European Union. “The concept

of social exclusion is an analytical instrument for the research and suppression of poverty which is better attuned to a new, postindustrial society because it provides a wider perspective on the deprivation that comes from poverty and shows how social structures generate poverty” (Eurostat, 2010). Unlike poverty, which is measured by material indicators or sources of income, social exclusion involves a holistic concept centered around value patterns that are formed based on poverty and hinder the integration of these groups as key causes that lead to a spiral of social decline (Eurostat, 2010). In official documents of Serbia, this concept is explained as “a dynamic process that allows all individuals and social groups to fully participate in the economic, social, and cultural trends, and achieve an adequate living standard. The process should allow greater citizen participation in decision-making, especially regarding the decisions that affect their well-being and exercising their human rights” (Njalker, 1995).

The political crisis is manifested in the parliamentary and presidential elections, and the post-election combinations resulting from the (im)possibility of forming institutions, the inability of the institutions to function, and a crisis in their functioning. The society is nearly polarized and politically divided along several dimensions. A high rate of abstinence from expressing one’s political attitudes is a visible expression of the social crisis in the political sense. On the other hand, the political crisis is directly reflected in the economic and other aspects of social life. Basically, the economic crisis leads to the impoverishment of the society and opens a way to political instability, corruption, and conflict.

Poverty and the crisis in Serbia

The global economic crisis impacted the economy in Serbia in different ways—by reducing incentives, investments, and wages. During that period, insolvent companies and entrepreneurs owed the banks a total of 91 billion dinars and their debt to the state amounted to 65 billion dinars. Small businesses had the biggest problems. In the spring of 2007, IMF experts concluded that the three biggest problems of Serbia were:

- a huge current account deficit of the balance of payments;
- an oversized public sector that was not transformed;
- an external debt and high foreign indebtedness (Jotić, Tegeltija and Lovre, 2011).

During the crisis, Serbia faced a decrease in foreign currency inflow from abroad and the inability to get loans. As a result of the crisis, the inflow of foreign currency from the sale of enterprises to foreigners, greenfield investments, and the export of goods and services was considerably reduced. This resulted in a total outflow of foreign currency that was significantly higher than their total inflow, leading to a noticeable depreciation of an extremely overvalued dinar. These mechanisms enabled the crisis to additionally exacerbate the Serbian economic problems tied

to the inability of sustaining the existing level of income and standard in the long run, and the growth of insolvency. “The sustainability of the existing income and standard was jeopardized because of the low level of export, low foreign investments, fewer options for borrowing, an unrealistic exchange rate of the dinar, the economic isolation of the country, etc.” (Bošnjak, 2011). Insolvency appeared due to the debt of the country towards other companies and the increase of debt among businesses, taking loans in a situation when sales were dropping, the decrease in the value of the dinar that jeopardized solvency due to the late collection of goods and services sold, the clients’ poor estimate of the business risk, falling employment rates, businesses struggling to alleviate losses, and the inability of businesses and the economy to service their debts due to the depreciations of the dinar. The crisis was felt both by businesses and households. Falling share prices of the top Serbian companies indicated that the Serbian economy was in crisis. A decrease in the available money and the increase in prices coupled with a decreasing purchasing power inevitably took its toll on sales since the population generally focused on buying essential groceries.

The global economic crisis spilled over into Serbia from developed countries. This process took place through two channels. The first channel of transmission of the global economic crisis from the developed countries into Serbia was the reduction of available loans and the increase in the price of borrowing. The second channel was the reduction in the influx of capital which depreciated the exchange rate of the dinar against the euro and the dollar.

The economic crisis that engulfed Serbia was primarily manifested through a reduction of the gross domestic product, a drastic fall in industrial production, a drastic fall in construction activity, a significant drop in investments, a high reduction in exports, the import of production materials, especially equipment, a huge insolvency in the economy, a growing number of companies with blocked accounts, a sharp increase in the number of unemployed people, etc. All this had a direct impact on the growth of poverty and the expansion of groups of people who were impoverished or were at risk of poverty.

Poverty in Serbia reflects uneven social development, many conflicts and wars, civil division, wrong investments, changes in economic structure, changes in property relations, a low GDP, borrowing under unfavorable economic conditions, inflation, hyperinflation, transition, a national economic and political reform, etc. What characterizes the state of transition the Serbian society is in are the decades of instability, both at the political and the economic level. The typical Balkan syndrome of the disorder of social relations was the cause of the crisis in Serbia as well. The 1990s saw the restructuring of the economy suffering the consequences of failed privatizations and a large number of workers who lost their jobs and regular income, which led to the impoverishment of the population from different social strata, as well as the departure of a large number of people from Serbia, especially the educated and young ones, which is popularly referred to as “brain drain.”

The social crisis in Serbia took place along with the impoverishment of the population and the state. A decline in living standards was caused by shutting down

corporate giants, rising numbers of unemployed residents without a livelihood, gray economy activities (illegally, without a tax registration), the reduction in the GDP, and a growing number of social benefits recipients. The decline in living standards led both to an overall social crisis and crises that were expressed in different forms. A social crisis caused by economic parameters was recognized in Serbia through an increase in unemployment rates of over 20%; an increase in the number of retired people relative to the number of workers; the slowing down of economic growth; the increase in the budget deficit; the reduction in the number of active businesses and shops; the growth of the foreign trade deficit; the growth of the foreign trade debt to over 23 billion euros; the growth of the public debt; a decrease in the population's standard of living directly leading to an increase in the number of extremely poor persons; the growth of regional differences in development; the decrease in the value of the national currency etc. Economists consider the main indicators of the economic crisis to be the slowing down of the GDP growth rate, the decline in industrial production and construction, the reduction of foreign trade, the reduction of investments, the reduction in the inflow of foreign capital, an increase in inflation through the rise of consumer prices, the decline in economic rating, and the growth of the unemployment rate and the misery index (Kovačević, 2010).

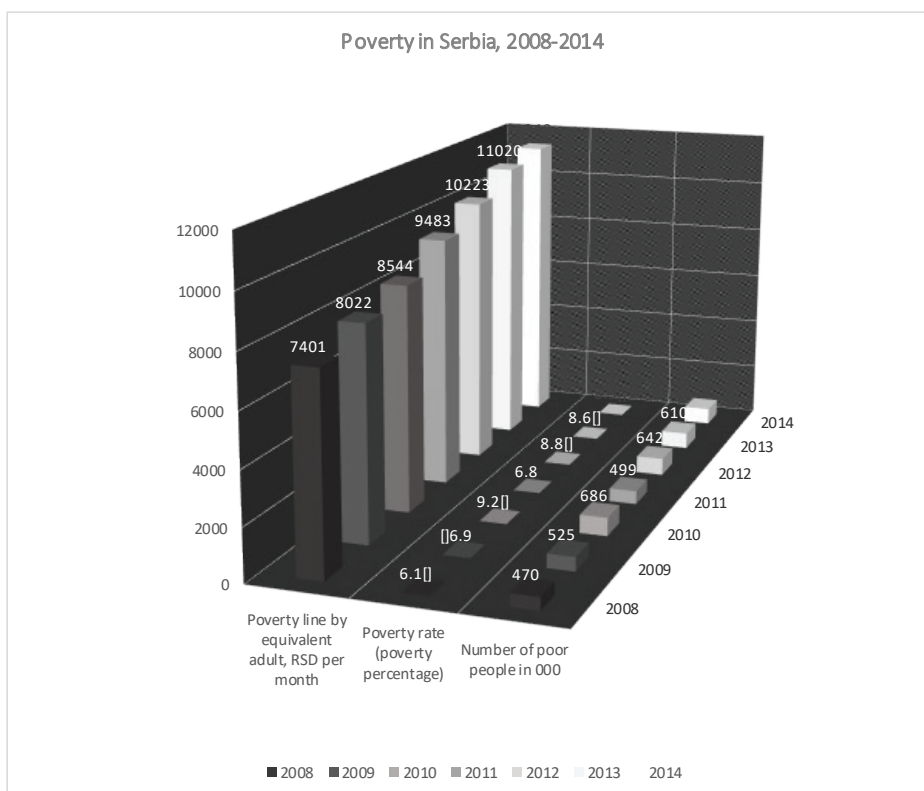

Figure 1. Line and rate of poverty in Serbia (2008–2014)

Transition in Serbia was accompanied by several processes that lead to the stratification and impoverishment of the population. The changes that occurred in Serbia are defined as “blocked transition” or “delayed transition.” Corruption, partocracy, the absence of political culture, underdevelopment of institutions, economic deprivation and impoverished citizens referred to as “transition losses” represent the essential characteristics which panned out in the society throughout the different levels of the crisis. “Crony capitalism” (Stojiljković, 2014), “capitalism repeating the primitive accumulation of capital,” or “wild capitalism” (Vidojević, 2010) point to the essence of the social changes that have led to the impoverishment of the population, the process of social exclusion, and social crises.

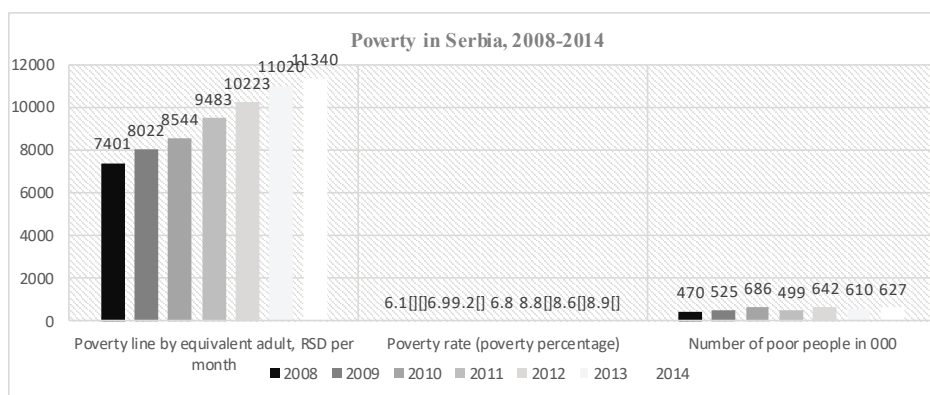

Figure 2. Poverty in Serbia, overview (2008–2014)

The risk of poverty is increased by unemployment, not having a steady job, a poorly paid job, a low level of education and skills, and the size and type of the family. Large families or single-parent families are at greater risk of poverty. Women are at higher risk of poverty than men since they are often underpaid and discriminated against at work. Disability and poor health limit access to employment. Ethnic minority groups, the Roma people, and migrants are discriminated against and have fewer opportunities for social inclusion, employment, and education. They often live in isolated enclaves, inhabiting makeshift residences that lack minimal hygienic conditions, and do not have access to basic services. Uneducated people, Roma, children from large families, people with disabilities and female population are at the highest risk. There was no significant reduction of poverty rate in the period from 2006 to 2016. In 2016, 7.3% of population was absolutely poor. The reduction of the number of absolutely poor people is a consequence of the reduction of total population. Approximately 500,000 people do not have enough funds to cover basic living needs. This shows that Serbia is a society with a high risk of poverty.

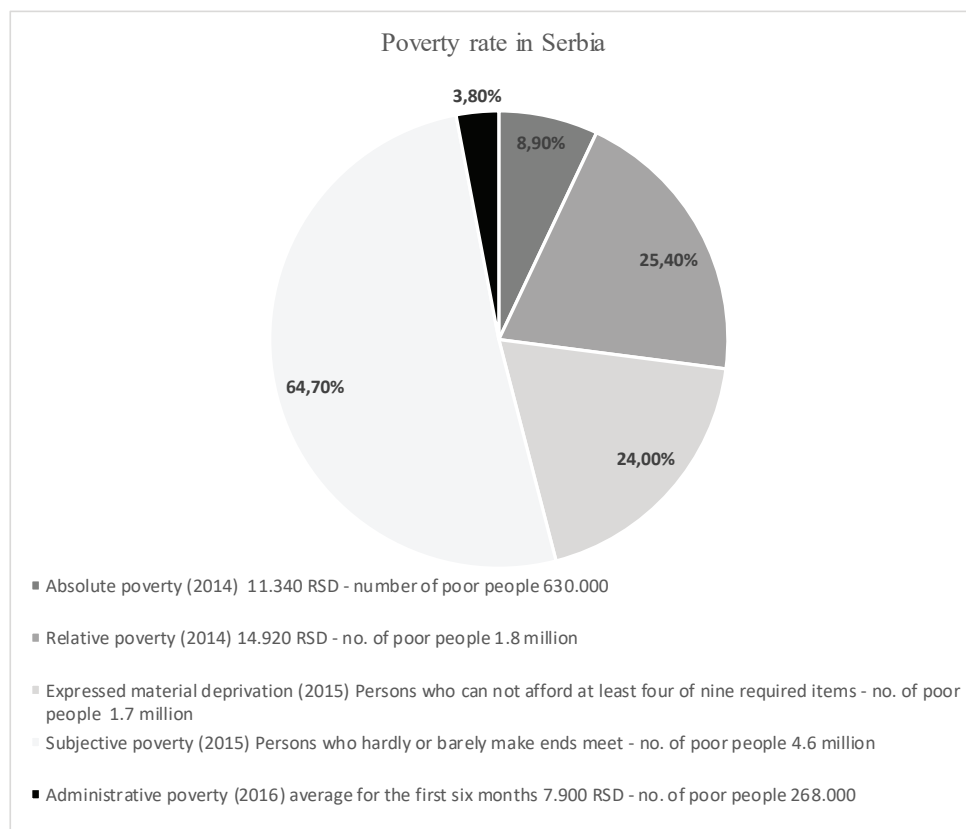

Figure 3. Levels of poverty in Serbia (2014–2016)

The economic crisis directly affects individual impoverishment, social stratification, the collapse of social values, and the emergence of political instability and crisis. The economic and political crisis influence education in the cruelest possible way. If the educational system is a society's most organized means for transferring knowledge, desirable values, and culture, then a crisis of the society leads to the expression of all the visible and hidden aspects of the school system crisis.

The educational crisis is reflected in the phenomenon of "brain drain." This phenomenon is observed as a serious indicator that a society is experiencing undesirable social anomalies. The phenomenon is recognized not only as a steady depletion and collapse of the society in which it occurs, but also as one of the causes of a general imbalance in social development. It is measurable in realistic economic parameters, which illustrate the direct harm for the society it occurs in. Serbia is among the countries with the highest rate of "brain drain." On the one hand, the politicians appeal for the harmful process to be halted while, on the other hand, the statistical data undoubtedly confirms the fact that since 2000 many highly educated professionals left Serbia. According to official data, this amounted to 2% of the population in the 1980s. This number tripled in the 1990s, only to reach 20% in

2000. According to the US Agency for International Development (USAID), Serbia is at the very top of the list of countries ranked according to the “brain drain” rate—it is in second place, behind Guinea-Bissau. Statistics show that 500,000 professionals have left Serbia. Results of a research performed by the Student Union of Serbia state that every third student is planning to leave the country. Highly educated people are leaving the country, regardless of whether they are employed or unemployed. It is an indicator not only of a crisis of the society, but of the educational system as well.

Instead of a conclusion: education as a resource
for the reduction of poverty, social inequality, and social crises

The crisis affected the new EU member states differently than the countries in the Eurozone. Most of these countries recorded a smaller decline in the growth rate of their gross domestic product. The reasons for the better position of these countries are numerous investments from abroad and by the IMF. Apart from that, a large number of workers from these countries went to work in countries that are in the Eurozone, which was one of the benefits in terms of solving social problems. The crisis affected Greece, Ireland, and Spain the most. The EU created a policy that included crisis management measures and systemic measures to ensure fiscal sustainability, long-term growth, monetary balance, revitalization and strengthening of the financial system, as well as aiding the most vulnerable members.

The economic crisis that engulfed Serbia was primarily manifested through the reduction of the gross domestic product, a drastic fall in industrial production, a drastic fall in construction activity, a significant drop in investments, a high reduction in exports, huge insolvency in the economy, a growing number of companies with blocked accounts, a sharp increase in the number of unemployed people, etc. The crisis has strongly affected the decrease in the inflow of foreign direct investments into Serbia. The reduced influx of capital depreciated the exchange rate of the dinar against the euro and the dollar.

In a modern society, education is becoming a dominant channel of social mobility, a resource to reduce social inequality, and a means to solve the problem of poverty and the social exclusion of individuals and social groups. The democratization of the education system enabled entire social strata to move up the scale of social mobility. Unemployment and inadequate educational policy powered social segregation and the creation of marginal social groups, which additionally complicates the crisis of the society. The unemployed, educated and highly educated people are changing the role of education in the social structure. When education and being educated lose social power and significance, and some new values gain significance, this creates space for socially hazardous behavior, leading the society to crisis, conflict, and tension.

The current and future social crisis cannot be resolved without fully considering the issue of education as an important economic factor, beginning with the type of social policy that is in place or not, the educational system and the way its problems are solved, to planning and the reform of the educational system. If the economic crisis of the society is solved by

reducing the funding for education and cutting investments in the educational system, and the political crisis is solved by interfering with the autonomy of the educational institutions and attempting to impose political influence on schools and universities by introducing dictated reforms without considering any expert findings and realistic needs, the crisis can only deepen with unforeseeable consequences for all generations and the whole society. It is more than justified to use economic and sociological expertise in understanding the problems of education in modern society, not only through analyzing all the aspects of a social crisis, but also by fueling the efforts in finding ways for their resolution.

References

- Allen, F., Carletti, E. (2009) “*The Global Financial Crisis: Causes and Consequences*”. Available from:
http://www.bm.ust.hk/gmifc/Prof.%20Allen%20%26%20Carletti_The%20Global%20Financial%20Crisis.pdf [Accessed 15th February 2017].
- Aslund, A. (2002) *Building Capitalism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bošnjak, M. (2011) *Globalna finansijska i ekonomska kriza 2007-2010. godina – uzroci, posledice i poruke. [The global financial and economic crisis of 2007–2010—causes, consequences and messages]*. Beograd: Ministarstvo finansija.
- Christie E. & Holzner M. (2003) “The Dark Side of the Balkans” in *The Vienna Institute Monthly Report* (Podkaminer, L., ed.). Vienna: The Vienna Institute for International Economic Studies.
- Eurostat (2010) *Combating poverty and social exclusion 2010 edition. A statistical portrait of the European Union*. Available from: https://ec.europa.eu/employment_social/2010againstpoverty/export/sites/default/downloads/Publications/Statistical_portrait_of_the_EU2010.pdf [Accessed 20th February 2017].
- Gligorov, V. (2005) “Privreda pod represijom”. *Ekonomist magazin* 276(5): 18-23.
- Greskovits, B. (1998) *The Political Economy of Protest and Patience*. Budapest: CEU Press.
- Johnson, S. & La Porta, R. et al. (2000) *Tunneling. The American Economic Review* 90(2): 22-27.
- Jotić, J., Tegeltija, M., Lovre, I. (2011) Savremene tendencije i kriza finansijskog sektora u Srbiji. *Škola biznisa* 2: 90-99.
- Kovačević, M. (2010) Uzroci duboke ekonomske krize u Srbiji. *Škola biznisa* 3: 1-14.
- Mijatović, B. (2005) “Opšti pregled tranzicije u Srbiji”, in *Četiri godine tranzicije u Srbiji* (Begović, B. et al., eds.). Beograd: Centar za liberalno demokratske studije.
- Milanović B. (2011) *The Haves and Have Nots. A Brief and Idiosyncratic History of Global inequality*. New York: Basic Books.
- Milanović, B. (2007) *Dva lica globalizacije*. Beograd: Arhipelag.
- Milić, A., Čičkarić, Lj. (1998) *Generacija u protestu*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.

- Porter, M., Schwab, K., Sala-i-Martin, X., López-Claros, A. (2004) *The Global Competitiveness Report 2004-2005*. London: Palgrave Macmillan.
- Saul, J. R. (2011) *The Collapse of Globalism and the Reinvention of the World*. Beograd: Arhipelag.
- Stojiljković Z. (2014) Šta nam se to dešava? Available from: <http://sindikalizam.org/2014/07/13/sta-nam-se-to-desava/> [Accessed 15th February 2017].
- Tomić, V. (2007) “Siromaštvo i socijalna isključenost – osnovne definicije i indikatori”. *Sociološka luča* 1/2: 149-166.
- Vidojević Z. (2005) *Kuda vodi globalizacija*. Beograd: “Filip Višnjić”/Institut društvenih nauka.
- Vidojević, Z. (2010) *Demokratija na zalasku*. Beograd: Službeni glasnik/Institut društvenih nauka.
- Walker, R. (1995) “The Dynamics of Poverty and Social Exclusion”, in *Beyond the Threshold* (Room, G., ed.). Bristol: Policy Press.
- Zorid, M. (2010) Međunarodne krize. *Vojno delo* 62(4): 292-333.

СИРОМАШТВО И ДРУШТВЕНА НЕЈЕДНАКОСТ КАО ФАКТОРИ СОЦИЈАЛНЕ ЕКСКЛУЗИЈЕ

Анстракт: Рад се бави квалитативном анализом сиромаштва и социјалне неједнакости у савременим друштвима и облицима социјалне искључености појединаца, породица и друштвених група. Показатељи сиромаштва, узроци сиромаштва, индекс беде, животни стандард, друштвено раслојавање и социјална искљученост су неке од економских, а такође и социолошких категорија које су мерљиви и примењиви фактори у анализи социјалних услова. Сиромаштво, социјална неједнакост и социјална искљученост дају слику друштва и указују на могућа ограничења у друштвеном развоју, потенцијалне сукобе, поделе, отворене и прикривене тензије. Економски показатељи, као што су БДП, индекс индустријске производње, инфлација, незапосленост, потрошачка корпа заједно са нивоом образовања становништва, нивоом достигнуте демократије, политичке стабилности и оријентације на друштвено благостање (одговорна социјална политика), могу бити основа за анализу перспективе социјалне укључености појединаца, породица и друштвених група у одређеним друштвима. Рад има за циљ да изврши анализу идеалних типова социјалних модела, као и да предложи мере социјалне политике за превазилажење сиромаштва и социјалне искључености, као растућег социјалног проблема савременог света. У овом се тренутку читаве земље централне Африке суочавају са ситуацијом у којој милиони људи умиру од глади, што је најекстремнији облик сиромаштва. Ова друштва су скоро у потпуности искључена из светске заједнице. Начин њиховог укључивања је ангажовање у хуманитарним акцијама на обезбеђењу хране, питке воде и здравствених услуга. Ово је прва фаза стварања услова за социјалну укљученост, а следећи ниво је стварање услова за образовање становништва.

Кључне речи: сиромаштво; друштвена неједнакост; социјална искљученост

Nataša Ignjatović¹
Faculté de Philosophie
Université de Niš

Оригинални научни рад
UDK 811.133.1'342:37.02

Примљено: 27.2.2020.
Ревидирана верзија: 7.4.2020.
Одобрено за штампу: 8.4.2020.

DOI: <https://doi.org/10.46630/gsoc.24.2020.02>

LES JEUX DE PRONONCIATION ET LA COHÉSION DU GROUPE-CLASSE DE FLE ²

Résumé : Le premier contact avec une nouvelle langue étrangère peut provoquer le sentiment d'insécurité, de mal à l'aise, de timidité, de manque de confiance, notamment chez les jeunes apprenants. Le système phonologique de la langue française ayant des dissemblances par rapport à celui de la langue serbe peut s'avérer difficile pour certains jeunes adolescents serbophones qui, découragés, ont tendance à se replier sur soi-même surtout si dans le groupe l'esprit de solidarité, tolérance et empathie n'a pas été préalablement établi. Mais, si l'enseignant possède des compétences de gestion de groupe-classe, s'il rend son enseignement de la prononciation ludique et amusant, il va réussir à créer une bonne ambiance qui va contribuer à la cohésion du groupe-classe non seulement pendant les cours de français langue étrangère mais aussi une cohésion durable.

Pour montrer comment l'enseignant peut instaurer un esprit coopératif et développer la cohésion du groupe-classe à l'aide des activités de prononciation au début de l'apprentissage du français langue étrangère, dans cet article nous proposons quelques jeux possibles à utiliser en classe se référant aux éléments segmentaux et suprasegmentaux qui s'avèrent souvent difficiles pour les élèves serbophones.

Mots clés : prononciation, cohésion, adolescents, groupe-classe, FLE.

1. Introduction

Dans les établissements scolaires de l'enseignement primaire en Serbie, les élèves commencent à apprendre une première langue étrangère en première classe, l'anglais par défaut et presque sans exception, tandis qu'en cinquième classe ils peuvent opter pour une deuxième langue étrangère, c'est à dire l'allemand, le français, le russe ou l'italien. Depuis la rentrée scolaire 2007, les élèves et leurs parents font choix entre deux langues proposées. Étant donné qu'un grand nombre d'élèves choisit l'allemand, les élèves de toutes les classes qui choisissent le français étant moins nombreux, se retrouvent dans un groupe-classe composé d'une vingtaine d'élèves de toutes les classes

¹ natasa.ignjatovic@filfak.ni.ac.rs

² Cet article est rédigé dans le cadre du projet scientifique *Les langues, les littératures et les cultures romanes et slaves en contact et en divergence* N° 81/1-17-8-01 financé par la Faculté de Philosophie de l'Université de Niš, l'Agence universitaire de la Francophonie (AUF) et l'Ambassade de France en Serbie.

de la cinquième³. Cela fait que ces élèves se retrouvent dans un nouveau contexte, avec de nouveaux camarades, face à une nouvelle langue étrangère. Sachant qu'à cet âge-là les adolescents passent par une période de développement fragile, la puberté, la rencontre avec de nouveaux camarades et avec une nouvelle langue étrangère les met dans une position défavorable, surtout les plus timides. Pour pouvoir créer une ambiance amicale, aider les élèves à établir une relation de confiance mutuelle, l'enseignant pourrait recourir aux activités ludiques d'enseignement, surtout les activités et les jeux de prononciation afin de créer un groupe-classe soudé.

2. La cohésion du groupe

La cohésion sociale ou la cohésion du groupe veut dire que dans une communauté, un groupe il y a un lien important entre ses membres (Žegarac et al. 2016 : 26). On trouve l'explication dans le dictionnaire Larousse : « Propriété d'un ensemble dont toutes les parties sont solidaires ; solidarité [...] » (Larousse). Ceci dit que le bon fonctionnement des groupes sociaux est conditionné par les valeurs universelles, telles que le respect, la solidarité, l'empathie et la tolérance. Dans ce contexte, la rencontre avec une nouvelle langue étrangère, ici le français, c'est la rencontre avec l'altérité. Les travaux du Conseil de l'Europe destinés à promouvoir les valeurs des citoyens démocratiques, des droits de l'homme, les principes de l'égalité et de la cohésion sociale, représentent l'apprentissage des langues étrangères en tant qu'un facteur véhiculaire et médiateur dans l'appropriation de ces valeurs. Le Conseil de l'Europe considère l'apprentissage des langues étrangères comme atout principal de la formation de futurs citoyens démocratiques :

« C'est un processus participatif développé dans des contextes différents, mais qui, entre autres :

- prépare les hommes et les femmes à jouer un rôle actif dans la vie publique et à forger leur propre destinée ainsi que celle de leur société ;
- vise à inculquer une culture de droits de l'homme ;
- prépare les gens à vivre dans une société pluriculturelle et à reconnaître le droit à la différence avec intelligence, sensibilité, tolérance et moralité ;
- renforce la cohésion sociale, la compréhension mutuelle et la solidarité » (Conseil de l'Europe, 1999 cité dans Starkey 2003 : 69-70).

C'est-à-dire que l'apprentissage des langues étrangères permet le rapprochement de l'individu vers l'altérité, le développement des valeurs, telles que la solidarité, la tolérance, l'empathie qui assurent ensuite le bon fonctionnement du groupe, la stabilité et la cohésion. En apprenant une langue étrangère, pourtant, dans cette rencontre avec l'altérité, l'élève peut ressentir du rejet provoqué par les différences phonétiques entre les deux langues. Car, la prononciation est personnelle, la capacité d'imiter la prononciation d'une nouvelle langue dépend des facteurs biologiques, psychologiques et cognitifs (Lauret 2007). De plus, Lauret constate que travailler

³ Le nombre d'élèves dans ces groupes-classes varient entre quinze et vingt-cinq.

sur la prononciation comprend la prise en compte de facteurs variés, tels que « la personne, la souplesse de son ego [...], sa motivation, son attention auditive, ses capacités vocales, son plaisir du jeu, [...] » (Lauret 2007 :16).

Le rôle de l'enseignant serait de choisir les activités afin de rapprocher la prononciation du français, d'inciter d'abord l'acceptation du nouveau, de gérer les comportements des élèves dans le groupe, de construire la cohésion dans la classe. Les apprenants aidés par l'enseignant devraient pouvoir accepter et s'approprier cette nouvelle identité en classe de langue, cet autre « moi » qui parle une langue étrangère, ici, le français, celui qui prononce les nouveaux sons, cette nouvelle musique d'une autre langue. Lauret affirme que la prononciation est aussi une question de l'identité :

« Adopter la différence phonétique d'une langue étrangère ne pose généralement pas de problèmes aux enfants. Par contre chez les adolescents et les adultes, la différence fait souvent peur, comme si elle risquait de fragiliser la personne. On peut se sentir ridicule à articuler des sons qui ne nous sont pas habituels. Ils sont donc importants de comprendre que l'adoption d'une nouvelle musique et de nouveaux sons ne représente aucun risque identitaire ; savoir être différent est au contraire un jeu, un plaisir et un enrichissement » (Lauret 2007: 21).

C'est à l'aide de l'enseignant, en jouant avec les nouveaux sons et la musique d'une nouvelle langue que l'apprenant pourrait adopter une nouvelle identité, réservée pour les cours de français et qu'il va partager avec ses camarades en classe de français.

Une recherche faite auprès des étudiants de langue et littérature française sur les représentations et attitudes envers la France et la langue française démontre l'importance de la sonorité d'une langue car la plupart des étudiants interrogés (64,3%) ont dit qu'ils trouvaient la langue française « belle » et « mélodieuse » (Ignjatović, Simović 2015: 415). La sonorité d'une langue étrangère est alors reconnue comme caractéristique primaire, c'est un trait perçu immédiatement qui peut s'avérer motivant (selon le groupe interrogé) mais aussi démotivant, dû aux nombreux facteurs. Quand la sonorité d'une nouvelle langue plaît aux élèves cela peut les inciter à vouloir acquérir la bonne prononciation du français.

3. Les systèmes phonologiques et prosodiques de deux langues : le français et le serbe

Le système phonologique de la langue française est caractérisé par la tension, la labialité, l'antériorité et la nasalité tandis que la prononciation des sons de la langue serbe est plus relâchée, les sons sont plutôt postérieurs et moins arrondis, les voyelles sont caractérisées par la mélodie (Šotra 2006 : 73). En français standard il y a 16 voyelles (12 voyelles orales et 4 voyelles nasales), 3 semi-voyelles et 17 consonnes, quoique le nombre des voyelles puisse varier selon auteurs, selon leur choix de représenter le système phonologique du français standard ou bien en se référant à l'usage. Par exemple, on trouve dans le classement des Léon 16 voyelles : très fermées [i, u, y], fermées [e, ø, o, õ], moyennes [ə], ouvertes [ɛ, œ, ɔ, ê, œ̃] et très ouvertes

[a, ɑ, ǣ] (Léon M. et Léon P. 2009: 22), tandis que chez Abry et Veldeman-Abry, on trouve 13 voyelles : hautes fermées [i, u, y], mi-hautes mi-fermées [e, ø, o], mi-basses mi-ouvertes [ɛ, œ, ɔ, ě, ǝ], basses ouvertes [a, ǣ] (Abry, Veldeman-Abry 2007: 28). Par contre, la langue serbe possède cinq voyelles : /a/, /e/, /i/, /o/, /u/ et 25 consonnes. Les élèves serbophones ont des difficultés à prononcer certaines voyelles françaises ce qui peut être dû aux dissemblances liées aux systèmes vocaliques de deux langues. Quant au système consonantique du français, il ne représente pas de difficultés de prononciation aux locuteurs serbophones, à part la consonne [ʀ] (Točanac 1997 : 34).

En ce qui concerne la prosodie de deux langues, la principale différence repose dans l'accentuation et le rythme. Dans la langue serbe chaque mot est porteur de l'accent tandis qu'en français le mot porte l'accent uniquement s'il est pris isolément, s'il s'agit d'un groupe de mots ou groupe rythmique, la dernière syllabe du groupe est porteur de l'accent. D'après Léon « L'accentuation est le résultat d'un effort expiratoire et articulatoire qui se manifeste par une augmentation physique de *longueur*, d'*intensité* et éventuellement un changement de *fréquence* en passant de syllabe inaccentuée à accentuée ou au cours de l'évolution de la syllabe accentuée » (Léon 2011: 154). Donc, si le mot est pris isolément, l'accent est mis sur la dernière syllabe tandis que les syllabes précédentes du mot sont inaccentuées. L'accent est donc oxytonique, dans le français standard (Léon 2011 : 155). Contrairement à la langue française, l'accent de la langue serbe est polytonique. Ainsi, les voyelles possèdent quatre accents : l'accent court descendant, l'accent court montant, l'accent long descendant, l'accent long montant, dont le ton varie à l'intérieur d'une syllabe. Ces différences provoquent les erreurs qui se produisent dans la prononciation des apprenants serbophones du français langue étrangère car en français c'est la dernière syllabe du groupe rythmique qui porte l'accent tandis qu'en serbe il s'agit d'une unité accentuelle. Šotra constate que « la mélodie de la phrase française dépend de l'accent final du groupe rythmique alors que l'unité accentuelle détermine la mélodie de la phrase serbe [...] » (Šotra 2006 : 119). Selon Lauret, il serait essentiel que les apprenants étrangers s'approprient le rythme, l'accentuation et l'allongement de la dernière syllabe car cela contribue à l'intelligibilité (Lauret 2007 : 52).

Après avoir comparé les systèmes phonologiques et prosodiques de deux langues, on peut constater qu'il serait important de favoriser l'acquisition de la mélodie du français, c'est-à-dire le rythme, l'accentuation et l'intonation dès les premières heures de l'apprentissage en rajoutant ensuite le travail sur les segments notamment sur ceux qui posent des difficultés : la voyelle fermée [y], les voyelles à double timbre [ɛ/e, ɔ/o, œ/ø] et les quatre voyelles nasales [ǣ, ě, ǝ, Ǟ]. Les jeux et les activités ludiques de prononciation permettent à l'enseignant d'éveiller le plaisir chez les jeunes apprenants. Comme le constate Michel Billières sur son blog « la phonétique rime avec ludique » (Billières 2017).

4. Les jeux et les activités ludiques

Les jeux en général, contribuent au développement intellectuel des enfants. Les sollicitations que les jeux imposent permettent aux enfants d'utiliser les gestes, le corps, les émotions et les capacités cognitives. L'enfant entre en contact avec les autres, joue des rôles différents, doit communiquer avec les autres et ainsi il développe ses capacités affectives et cognitives (Silva 2008: 24-25). Ce type d'activité qui demande aux élèves de coopérer, joue un rôle important dans le processus de socialisation des enfants et des adolescents. L'une des stratégies socio-affectives, la stratégie de coopération qui comprend l'interaction avec les autres membres du groupe afin de réaliser une tâche commune (Cyr 1998: 56) est essentielle lors des activités ludiques. La prise de parole est alors facilitée car les élèves négocient d'abord en groupe ensemble avant de donner la réponse. Ainsi, les élèves développent d'abord la confiance en soi et ensuite, en coopérant avec leurs camarades ils développent également l'esprit de solidarité, l'empathie, le respect ce qui renforce le lien entre eux et établit la cohésion du groupe-classe.

Quant au choix des activités ludiques à intégrer en classe, Weiss propose des pistes de réflexion aux enseignants qui devraient les guider. En fait, il faut prendre en compte le niveau des élèves, l'objectif de cette activité, le prérequis, la modalité (en groupe ou individuellement), le type d'activité (production guidé/ouverte/libre), dans quelle étape du cours il faut faire cette activité, comment la préparer, combien de temps prévoir, etc. (Weiss 2002: 10).

Nous allons proposer quelques activités de prononciation à intégrer en classe, en recourant aux jeux proposés dans la littérature en les modifiant selon les besoins des élèves serbophones et en rajoutant des exploitations possibles en classe de FLE.

4.1 Quelques jeux de prononciation à intégrer en classe

Les activités ludiques et les jeux de prononciation en classe ont un double intérêt : d'abord, le jeu est inhérent à l'enfant, donc, c'est en jouant qu'il apprend mieux ; ensuite, le jeu l'aide à dépasser ses angoisses provoquées par la prononciation d'une langue différente que la sienne pour enfin mieux l'accepter. De plus, comme on a pu le constater plus haut, c'est en coopérant que peut s'instaurer la cohésion du groupe-classe. Dans cette section, nous allons donc présenter les jeux de prononciation pour un groupe classe du niveau débutant, qu'on peut utiliser à la fois comme les activités de brise-classe en classe de cinquième et à la fois comme les activités de prononciation et l'appropriation des sons et de la prosodie. Nous allons donner quelques exemples de jeux qu'on pourrait utiliser en classe.

1) Un jeu de prononciation proposé par Haydée Silva : *le jeu de bingo*, pour travailler les paires d'oppositions phonétiques [y] / [u]. Elle propose un corpus des paires de mots d'oppositions phonétiques [y] et [u] à utiliser pour faire le jeu de bingo. C'est-à-dire qu'il faut constituer deux groupes d'élèves et leur distribuer les mots ayant ces voyelles. L'enseignant lit les mots selon son choix de mots préalablement mis en désordre et ensuite les élèves cochent ces mots sur la liste (Silva 2008: 52).

2) Le jeu que nous proposons vise l'acquisition des voyelles fermées [i, u, y] mais en variant les voyelles et en inventant les phrases, ce jeu peut être destiné à l'acquisition des autres voyelles aussi. De plus, en variant l'intonation (montante/descendante) on intègre aussi bien le travail sur l'intonation. Les élèves sont debout, en cercle, l'enseignant prononce les phrases en insistant sur les voyelles à travailler. Les élèves prononcent une phrase à leur tour de rôle. Ensuite, comme ce sont des mini-dialogues, les élèves peuvent faire un jeu de rôle. Il s'agit des sons à acquérir qui sont mis en contexte, ce qui est très important. Voici quelques exemples : *Las-tu vu ? Il est où ? Il est sous la table ? Il est sur la chaise ? Que dis-tu ? Tu as mal au genou ? Tu vois un hibou ? Es-tu sûr ?*

Ces phrases servent à titre d'exemple. Il faut donc trouver de courtes phrases, ayant les sons en question et puis proposer quelques variantes :

Variante 1 : Les élèves prononcent en rallongeant la voyelle finale de la syllabe ouverte: *Que dis-tuuuuu ? Il est oùoùoù ?* ou bien en rallongeant la voyelle de la syllabe fermée : *Tu es sûûûûûr ?* etc. De cette manière la, en jouant, les élèves articulent les voyelles et mettent en valeur la syllabe finale accentuée.

Variante 2 : jeu de miroir : les élèves prononcent ces phrases l'une après l'autre en même temps en se regardant et en essayant de rester focalisés. Ou bien, un élève peut prononcer une phrase en regardant l'autre et ensuite l'autre élève répète la phrase entendue. C'est le moment de détente, de rire, de l'ambiance positive qui se crée tandis que les élèves, une fois retrouvés dans la même situation, coopèrent, se focalisent à réaliser leurs tâches et la timidité disparaît progressivement.

3) Voici encore un jeu, très connu par toutes les générations, qui marche très bien en groupe-classe, c'est un jeu de coopération qui permet d'établir la cohésion du groupe-classe. De plus, ce jeu est facile à intégrer après avoir fixé l'objectif phonétique. Voici un exemple d'exploitation : si l'on veut travailler sur la perception des voyelles nasales, par exemple, on peut faire écouter une comptine ou une chanson qui contient les voyelles nasales, en veillant à ce que le débit soit lent pour que les élèves puissent repérer avec une certaine facilité les sons en question. On donne la consigne avant l'écoute : si la musique s'arrête au moment où vous entendez une voyelle nasale, il faut s'asseoir, si vous entendez un autre son au moment où la musique s'arrête, il faut continuer à circuler autour des chaises. Les adolescents aiment bien les jeux qui démarrent leur esprit de compétition, alors ce jeu, étant facilement exploitable peut être utilisé pour travailler aussi bien sur la perception et l'identification des voyelles nasales que sur d'autres segments qui s'avèrent difficiles pour les élèves. De plus, ce jeu fait bouger les élèves, ils ne restent pas assis. Étant donné que les groupes d'élèves ne sont pas nombreux, de quinze à vingt élèves, le jeu peut être facilement géré par l'enseignant, sauf s'il ne s'agit pas d'une petite salle ou bien si le nombre dépasse vingt élèves par groupe.

4) On peut proposer aussi *Le jeu de cartes* ayant comme objectif le travail sur les syllabes, le rythme et l'accentuation. Vu les principales différences existant entre les systèmes prosodiques de deux langues, il serait nécessaire de travailler sur le développement de la compétence prosodique dès le début de l'apprentissage du

français. Pour montrer que la dernière syllabe du mot isolé ou la dernière syllabe du groupe porte l'accent, nous proposons le jeu qui pourrait être réalisé à la suite des activités de perception auditive et de repérage.

L'enseignant propose trois séries de cartes : la première avec un seul mot, la deuxième avec des syntagmes et la troisième série avec des phrases. Par exemple, sur une carte de la première série on peut lire le mot « la voiture » où les trois lettres qui correspondent aux sons prononcés et qui font la dernière syllabe du mot seraient représentées en couleur rouge pour marquer la place de l'accent. La carte de la deuxième série aurait le syntagme « la voiture **rouge** » ou les lettres prononcées du mot « **rouge** » seraient mis en couleur pour marquer la place de l'accent. Finalement, la première carte de la troisième série aurait la phrase « La voiture **rouge** bouge beaucoup » où l'on marquerait en couleur les lettres qui correspondent aux sons prononcés, porteur de l'accent, du groupe nominal « la voiture **rouge** » et ainsi que du groupe verbal « bouge beaucoup ». On choisit la rime exprès afin de faciliter la mémorisation, car c'est en se rappelant des exemples que les élèves peuvent mieux appliquer les mêmes « règles » en prononçant ou en lisant d'autres exemples. Les élèves, étant divisés en groupes, reçoivent les mêmes cartes par groupe, cinq cartes de chaque série. L'enseignant choisit un mot de la première série, montre la carte avec ce mot aux groupes d'élèves et leur donne comme consigne de trouver la carte correspondante de la deuxième et troisième série. La première équipe qui réussit à trouver les bonnes cartes gagne le jeu. Ensuite, l'enseignant approfondit le travail en demandant aux élèves d'observer les cartes, de lire les mots en rallongeant les syllabes mis en couleur rouge.

5) Le jeu qui relie les phonèmes avec les graphèmes correspondants peut être proposé aux élèves après les activités de perception, repérage et discrimination des mots ayant le son étudié. Si le son étudié est par exemple /o/, on demande aux élèves de trouver dans la boîte à mots toutes les cartes de mots ayant ce son. Les élèves se mettent en groupe, on leur propose des boîtes avec les cartes, les cartes étant les mêmes dans chaque boîte et on leur accorde le temps pour travailler. On fait une mise en commun et les membres du groupe collent les mots au tableau. Après l'étude des mots, l'enseignant aide les élèves à repérer les graphèmes. Voici quelques exemples de mots que les élèves doivent trouver dans la boîte : **dodo**, **soleil**, **orange** (les mots faciles à repérer par analogie avec la même lettre en serbe); **bateau**, **cadeau**, **Australie** (les mots plus difficiles à repérer à cause de leurs graphèmes). Après la mise en commun, l'enseignant peut entourer les graphèmes avec un crayon de couleur. Le gagnant est le groupe qui trouve tous les mots ayant le son /o/ se retrouvant dans la boîte. On peut appliquer la même activité pour faire fixer les graphèmes de tous les phonèmes étudiés. Ce jeu est amusant et facilement exploitable en classe.

Nous avons proposé ces activités connaissant les difficultés typiques de prononciation des élèves serbophones. L'enseignant va sûrement cibler son travail en fonction des résultats du diagnostic obtenus sur la prononciation de ses élèves.

5. Conclusion

La prononciation d'une langue étrangère peut représenter le plaisir ou l'obstacle pour les jeunes apprenants au début de l'apprentissage, notamment si les élèves se retrouvent dans un nouveau groupe-classe. Nous avons montré quelques jeux de prononciation que l'enseignant pourrait mettre en place car le jeu permet aux élèves de se détendre, incite la motivation, éveille le plaisir. Dans une telle ambiance les élèves sont prêts à apprécier la nouvelle mélodie, à mieux accepter les nouveaux sons et à dépasser l'angoisse en jouant avec leurs camarades. Les exemples de jeux que nous avons choisis visent l'acquisition des sons de la langue française qui n'existent pas dans le système phonologique de la langue serbe ainsi que les caractéristiques prosodiques qui s'avèrent difficiles à surmonter par des élèves. De plus, les jeux que nous avons montrés peuvent aussi être réadaptés et utilisés pour enseigner pratiquement tous les éléments segmentaux et suprasegmentaux du français. Nous considérons que les élèves peuvent mieux acquérir la bonne prononciation en jouant, cela leur permet aussi de coopérer tout en se focalisant sur la réalisation de la tâche commune, ce qui contribue en même temps à la création d'un groupe-classe soudé.

Bibliographie

- Abry, D., Veldeman-Abry J. (2007) La phonétique: audition, prononciation, correction. Paris: CLÉ International.
- Billières, M. (2017) « Phonétique rime avec ludique ». <https://www.verbotonale-phonetique.com/phonetique-rime-ludique/>
- Cyr, P. (1998) Les stratégies d'apprentissage. Paris : CLÉ International.
- Dictionnaire Français en ligne – Larousse : <https://larousse.fr/dictionnaires/francais/>
- Gudurić, S. (2009) Osnovi fonetike s fonologijom francuskog jezika. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Guimbretière, É. (1996) Phonétique et enseignement de l'oral. Paris : Didier/Hatier.
- Ignjatović, N. (2018) Phonétique et orthographe 1 pour les étudiants de FLE, cahier d'exercices. Niš: Filozofski fakultet.
- Ignjatović, N., Simović V. (2015) « Les images stéréotypées chez les étudiants de langue et littérature françaises », Les Études françaises aujourd'hui : tradition et modernité : 409-424.
- Léon, M., Léon, P. (2009) La prononciation du français. Paris: Armand Colin.
- Léon, P. (2011) Phonétisme et prononciations du français. Paris: Armand Colin.
- Lauret, B. (2007) Enseigner la prononciation du français : questions et outils. Paris: Hachette.
- Neuner, G., Parmenter L., Starkey, H., Zarate, G. (2003) La compétence interculturelle. Strasbourg : Conseil de l'Europe.
- Silva, H. (2008) Le jeu en classe de langue. Paris: CLÉ International.

- Simović, V. (2012) « Igra u učenju/nastavi stranog jezika », *Filologija i Univerzitet* : 678-687.
- Subotić, Lj., Sredojević D., Bjelaković I. (2012) *Fonetika i fonologija: ortografska i ortoepska norma standardnog srpskog jezika*. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Točanac-Milivojević, D. (1997) *Metode u nastavi i učenju stranog jezika*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Šotra, T. (2006) *Kako progovoriti na stranom jeziku*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Šotra, T. (2010) *Didaktika francuskog kao stranog jezika*. Beograd: Filološki fakultet.
- Žegarac, N., Kišjuhas, A., Koprivica I. (2016) *Pojmovnik kulturno kompetentne prakse*. Novi Sad: Pokrajinski zavod za socijalnu zaštitu.
- Weiss, F. (2002) *Jouer, communiquer, apprendre*. Paris: Hachette.

ИГРЕ ИЗГОВОРА И КОХЕЗИЈА ГРУПЕ НА ЧАСОВИМА ФРАНЦУСКОГ КАО СТРАНОГ ЈЕЗИКА

Апстракт: Први контакт са новим страним језиком може да изазове осећај несигурности, нелагоде, стидљивости, неповерења, посебно код млађих ученика. Услед разлике између два фонолошка система, француског и српског, изговор француског језика може бити тежак за неке ученике чији је матерњи језик српски, те обесхрабрани, имају обичај да се повуку у себе, посебно уколико унутар саме групе није успостављен однос толеранције, солидарности и емпатије. Међутим, ако наставник поседује потребне вештине управљања разредом, уколико учење изговора учини забавним, претпостављамо да ће успети да створи повољну атмосферу која ће допринети не само кохезији групе на часовима француског језика него и трајној кохезији унутар те групе. Како бисмо показали на који начин наставник може да успостави сарадњу и развије кохезију у групи, уз помоћ активности изговора на почетку учења француског језика, предложимо неке од могућих игара које се односе на сегментне и супрасегментне елементе који често представљају потешкоће србофоним ученицима.

Кључне речи: изговор, кохезија, адолесценти, разред, француски као страни језик.

Душан Ристић¹
Душан Маринковић²
Одсек за социологију
Филозофски факултет
Универзитет у Новом Саду

Прегледни научни рад
UDK 378:316“04/14“

Примљено: 7.12.2019.
Ревидирана верзија: 19.3.2020.
Одобрено за штампу: 20.3.2020.

DOI: <https://doi.org/10.46630/gsoc.24.2020.03>

ЗНАЊЕ У ЕВРОПИ СРЕДЊЕГ ВЕКА: ПРИЛОГ ГЕНЕАЛОГИЈИ УНИВЕРЗИТЕТА

Апстракт: У раду полазимо од претпоставке да су важне генеалогске линије регионализације и институционализације знања, а посебно јавног и анонимног типа знања какво је научно, у Европи почеле да се конституишу захваљујући појави првих универзитета током 12. и 13. века. У простору европског средњо-вековља процес институционализације знања је, баш као и данас, неодвојив од политике, економије, географије и других друштвених чинилаца. У раду појаву универзитета и новог, анонимног и универзалног типа знања, повезујемо са питањем идентитета Европе тог доба. Иако су се први универзитети разликовали до извесне мере, они ипак имају нека битна заједничка обележја која већ тада постају препознатљива, а трају до данас. Наш циљ је да укажемо на то да генеалогiju универзитета у Европи треба схватити како у контексту имагинаријума средњег века, тако и у оквиру друштвених околности у којима је он настајао. Посебну пажњу у том смислу придајемо сталешком типу организације феудалног друштва и „идеологији три реда“.

Кључне речи: знање, Европа, средњи век, универзитет, генеалогija

Увод

Средњи век није заједничко време неког јединственог простора – „наше“ заједничке европске географије и „нашег“ заједничког историјског времена. Иако је земља стратешки ресурс, не само економски и привредни, већ и друштвени, политички и правни, још увек нема „једне“ хомогене географије која би гарантовала глобалну перспективу. Још увек нема европског идентитета: политичког, културног и друштвеног, који би могао јасније да каже „ко смо ми, управо у овом тренутку историје“ (Фуко 2010), односно у заједничком времену и простору, историји и географији.

Упркос замишљеној представи *реда*, „[С]редњовековни поредак Европе био је (...) сигурно веома анархичан, ако му се поставе критеријуми једног

¹ risticd@ff.uns.ac.rs

² dusan.marinkovic@ff.uns.ac.rs

нововековног предузећа које глатко функционише, али он, упркос свим ратовима и завадама, није био нихилистички, све док није изгубио своје темељно јединство уређења и смештања“ (Šmit 2011: 30). Управо концепт *смештања* на којем инсистира Карл Шмит односи се на географију земље (не још и на географију мора), а та географија земље коју смо наследили – као науку – производ је политичких стратегија, борби и моћи, сталног европског покушаја да успостави јединство *imperium*-а и *sacerdotium*-а. Али, без „централистичког нагомилавања моћи у рукама једног човека“ (Šmit 2011: 36). Генеалогичка Европе и европског идентитета је пре свега политичка географија *расућности*, локалног и регионалног *смештања*. У Европи ће историја дугог трајања географских структура: планина, низија, мора, висоравни (Brodell 2001) прећи у историју политичке географије или географије/политике³ онога тренутка када отпочне процес *смештања*, расподела, цепања, освајања, заузимања, регионализације, премештања позиција – када отпочну људска колективна кретања и коњунктуре. Само је један „уистину географски појам“ – приметитиће Фуко (2005: 94) – *архипелаг*⁴. Остали појмови су уобличени око шмитовског *смештања*: поље, премештање, област, тло, регион, хоризонт.

Свакако, ни знање у предмодерној Европи, пре 17. века, још није *смештено*. Као и народи, они изнутра, и они што долазе „споља“, и знање је дуго времена луталачко, мигрантско. Не само да долази са разних страна, „споља“, са Арапима преко Гибралтара, преко Византије, Сицилије и Јужне Италије, већ покушава унутар постојећег „расутог“ простора и да се *смести*. Стога, у расутом простору европског средњовековља процес институционализације знања није одвојив од политике и географије. Том сраслом, неодвојивом појмовном пару географија/политика треба придодати знање, јер то је један од фундаменталних триједара преко којег је могуће дефинисати европски идентитет: географија/политика/знање. „Институционални контекст знања је есенцијални део његове историје“ (Burke 2000: 32), а процес институционализације знања показује пре модерне епохе све одлике локалности, расутости и несталности смештања.

Иако се знање већ вековима чврсто повезује са науком, јер га је управо „локална“ европска пракса претворила у режим истине – да би га затим монополизovala, глобализovala и универзализovala – као полазну претпоставку треба узети његово шире одређење, уз „извесност да су феномени стварни и да поседују извесне карактеристике“ (Berger and Luckmann 1991: 13). За социологе, „знање укључује све могуће типове познате у прошлим и садашњим друшт-

³ У смислу њихове неодвојивости.

⁴ Иако Фуко не објашњава зашто је појам архипелага једини уистину географски појам, може се претпоставити да је то управо због тога што се не ради о географији земље или о *номосу земље*, већ о расутости усред отвореног мора. Јер море се дуго времена не заузима; на њему дуго времена не може да се успостави *номос*. Како примећује Шмит, „сви предглобални поретци били су у суштини *коинени*, чак и када су у себи садржавали владавину над морем и таласократије“ (2011: 20). Такође, с обзиром да над водом дуго не може да се успостави *номос*, она није ни *тхойос* у правом смислу речи, већ више *хетеротхойос* који није простор *смештања* а тиме и борби, подела, граница, стратегија, политике и географије.

вима“, односно „све што може да се сматра знањем“ (McCarthy 1996: 16). При томе, *извесности* упућује на то да знање не мора нужно да буде *знање истине* у научном или филозофском смислу, већ и *знање смисла* које обезбеђује основну интерпретативну и симболичку схему у односу према ономе што се назива *стварношћу*. Знање је и врста „отпора“ контингентности света догађаја за које процењујемо да не зависе од нас. Постоји снажни „антиципаторни потенцијал“ у ономе што се назива знањем.

Знање и друштвена обележја феудалног поретка

Знање представља производ историјских и друштвених околности и увек се може повезати са различитим регистрима у којима настаје, односно са начинима његове легитимизације (Weiler 2009). Ти различити регистри уз помоћ којих се знање дефинише указују на оно што је већ приметио Мишел Фуко (1990), а то је да се ниједно знање не уобличава без неког система комуникације, регистровања, акумулације, померања. Дакле, знање није независно од времена, (локалности) простора, институција и пракси у којима настаје. Релационалност знања карактеристично је обележје и научног знања, које „далеко од тога да представља хладни и индиферентни образац апсолутне објективности“ (Latour 2007: 16).

У овом раду полазимо од претпоставке да су важне генеалошке линије регионализације знања, а посебно научног знања, као *јавног и анонимног*, у Европи почеле да се појављују захваљујући његовој постепеној институционализацији. То се пре свега односи на појаву првих универзитета, почевши од 12. века.

Када је у питању европски континент, задатак регионалне географије знања, гео-епистемолошког приступа (Маринковић *et al.* 2014), јесте да покаже како је знање конструисано, шта су прихватљиви начини објашњења стварности и како се различите тврдње о њој стабилизују и оправдавају током историје Европе (Livingstone 2003: 88). Знање увек има геоепистемолошке аспекте, улоге и специјализоване форме, односно просторе у којима је *смештено* и захваљујући којима су дистрибуирани говори, технологије и моћ (Marinković i Ristić, 2016). То значи да оно није аутономно, већ настаје захваљујући низовима или слојевима (и дисконтинуитетима) временско-просторних артикулација друштвених пракси.

Поред тога, идеал „јавног знања“, према мишљењу Питера Берка, почео је да се остварује у раном периоду модерности Европе, а питање „које врсте знања су могле да буду јавне изазива контроверзе и на њега је одговорено на различите начине у различитим генерацијама и у различитим деловима Европе“ (Burke 2000: 83).

За истраживање везе знања и простора значајан је оквир генеалозије, као историје смисла. Генеалошки оквир истраживања има за циљ да идентификује праксе у којима се знање укршта са другим друштвеним појавама, попут простора (Ristić and Marinković 2016; Marinković and Ristić 2019).

Просторне димензије знања, дакле, важне су и указују на фрагментиран и регионализован карактер знања. Идентитет је последица специфичног историјског развоја и пракси. Идентитети се такође, стварају захваљујући знањима и дискурсима, с обзиром да имају и наративну димензију (Delanty and Rumford 2005: 51). Идентитете можемо да анализирамо и као производе специфичних „стратегиија исказивања“ у оквиру „игре посебних модалитета моћи“, те су они зато и производи „разлике и искључивања“, односно знак „идентичног, природно-конституисаног јединства“ (Hall 1996: 4). Њихову геоепистемологију могуће је истраживати у оквиру триједра односа знања (дискурса), моћи и простора (Marinković and Ristić 2016; Marinković i Ristić, 2016).

И сам термин „Европа“ или „европски идентитет“ нису „непроменљиве историјске и географске датости, него пре облик историјске и мобилне матрице“ (Wintle 2013: 10). Дуго времена у Европи, у процесу *смештања*, идентитет и знање су или номадски или локално ситуирани. Дуго времена, Европа је просторни идентитет засеока, забачених и разбацаних села. Све до 11. можда и 12. века то је географија неискрчених шума, зараслих поља, тешко проходних планина, дивљих и опасних река, још опаснијих мора на којима и моћне *шаласократије*⁵ не могу да успоставе *номос*. Дуго времена је то била географија зараслих римских путева, урушених мостова, разграђених позоришта и амфитеатара. То је предео избледелих структура пређашње урбане географије Рима. Тек понегде – „град“: често сабијен у димензије напуштених амфитеатара – град-амфитетар, град-палата, град-циркус, град-хиподром, град-позориште. Још се не назире сила која ће тој географији расутости дати једно име – Европа – у којем ће се, без обзира на мноштво локалних и парохијалних разлика препознати већина – на Балтику, Медитерану, атлантским обалама, Карпати-ма или Уралу. Још увек нема *номоса* над европским тлом који ће обезбедити међународно право, иако *Respublica Christiana* покушава да наметне један просторни поредак као „међународно правно јединство европског средњег века“ (Шмит 2011: 31).

Датуми, односно битни догађаји који се везују за одређене периоде дугог средњег века и промене у друштвеним обележјима феудалног поретка и данас изазивају контроверзе.⁶ О историјским и друштвеним приликама током епохе феудализма, посебно оним које су обележавале просторе данашње Западне Европе већ је написана обимна литература, међу којом се могу издвојити истакнути представници француске историјске школе (Bloch 2001; Дибс 2001; 2007a; 2007b; Duby 2007; Ле Гоф 2010; Le Goff 1974; 2009; Ладири, 1991; Бродел 2001;

⁵ Сложеница од грчког *θάλασσα* (thalassa) – *more*. У словенским језицима још се задржала реч *шалас*.

⁶ Концепт, односно појам који је незаобилазан у студијама које се баве средњим веком и који је по неким ауторима сувише поједностављен и не одражава шароликост уређења самих друштава, односно, не обухвата различите начине на који је средњи век био устројен. Иако се истичу многе предности овог појма који има изграђен легитимитет и у академској и у колоквијалној употреби, критике и ограничења које он намеће и даље су предмет расправа историчара. О томе видети, на пример: Brown 1974.

Делимо 1987; 2007; Февр 2015; Миноа 1994; 2008; Milenković 2016). У једној од најзначајнијих књига о тој проблематици – *Феудалном друштву*, Марк Блок закључује да би била „заблуда расправљати о ‘феудалној цивилизацији’ као о целини која је у времену недељива и јединствена“ (Bloch 2001: 69). Другачије речено, време и простор европског средњовековља показују *расушости* и регионалне *локалности* (Маринковић, *et al.* 2014).

Историчар Јохан Хојзинга писао је да се епоха „правог феудализма“ и цветања витештва завршила у 13. веку, након чега долази „градско-кнежевски период“ средњег века у којем су „трговачка моћ грађанства и на њој заснована новчана моћ кнежева владајући фактори у држави и друштву“ (Хојзинга 1991: 73). Феудалност је подразумевала и комадање власти: „Покрет који ју је обликовао био је на делу од краја 9. века, када су у областима које су улазиле у састав Француске каролиншки краљеви престали да држе на узди своје племство“ (Dibi 2007a: 84). Блок такође сматра да је током феудализма могуће издвојити два узастопна раздобља, која су међу собом веома различита. Посебно се, у његовој интерпретацији, наглашавају промене током 11. века, промене које нису довеле до неког прелома, али су захватиле „редом готово све кривуље друштвене активности“ (Bloch 2001: 69). Те промене настављене су и током 12. века, у чему је посебан друштвени значај имала појава првих универзитета, чему ћемо у другом делу рада посветити посебну пажњу.

Друштвена обележја феудалног поретка ипак, јесу оно што је одиграло кључну улогу у процесима који су довели до институционализације знања и настанка првих универзитета на тлу Западне Европе. Међутим, на овом месту не можемо се бавити ширим димензијама и посебним одликама које су биле карактеристичне за различита друштва на тлу Европе. Оно на шта посебно хоћемо да скренемо пажњу јесте да је у трансформацијама феудалних друштава Европе важну улогу имао и универзитет – прво као идеја, а затим и као институција.⁷

Подела друштва на сталеже у средњем веку, сматра Хојзинга, такође је важна, јер све до сржи прожима сва теолошка и политичка разматрања. Та подела се не треба искључиво схватити кроз „уобичајено тројство“: свештенство, племство и трећи сталеж. Јер, појам *сталежа* у том контексту има већу вредност и шире значење, а поред тога, „свако груписање, свака функција, сваки позив посматра се као сталеж, тако да поред поделе друштва на три сталежа може да се јави подела на дванаест“ (Хојзинга 1991: 74). У средњовековном имагинаријуму, појмови *сталежа* и *реда*⁸ су спојени са свешћу да свака од друштвених група „представља нешто што је Бог одредио, један орган у светској грађевини, нешто што је исто тако битно и исто тако хијерархијски часно као што су небески престоли и силе хијерархије анђела“ (Хојзинга 1991: 74-75). У таквој констелацији, слика коју су људи стварали о себи и одређена функција која је произилазила из сталежа у држави и друштву у којем су живели, произилазила

⁷ О утицају *културних фактора* на настанак феудализма у средњем веку видети: Duby 1968.

⁸ О два значења речи *ред* (лат. *Ordo*) у то време, видети: Duby 2007: 93.

је више из одблеска *Божје идеје* него из корисности. Таква слика друштвеног живота била је више статична него динамична. Јер, Бог је створио прост народ да ради и обрађује земљу и тргује, свештенство је ту за дела вере, а племство да диже врлину и брине о правди – тако да другима буде узор. Највиши задатак у држави (одбрана цркве, ширење вере, заштита народа и сл.) поверен је племству. Са друге стране, „трећи сталеж још никако није коригован у правцу стварности“ (Хојзинга 1991: 75). За схватање улога које произлазе из сталежа, важно је разумети сам појам *реда* (*ordo*). Постојало је више различитих редова: ред оних који заповедају, ред поданика, ред богатих, ред сиромашних, ред старих, ред младих, итд. (Duby 2007: 94). Но, реч *ordo* „ипак не означава само сваки поједини од њих, она означава такође и то обнашање власти које их разлучује и усклађује. Унутар свакога реда постоје различити задаци, различите службе, хијерархијски поредани. Већ се наслућује тројност“ (Duby 2007: 95).

Подела средњовековних друштава на три реда, тј. оне који моле и говоре (*oratores*), оне који ратују (*bellatores*) и оне који раде (*laboratores*), јесте одраз перцепције средњовековних структура власти, која није настала као „резултат жеље владајућих елита за повећањем утицаја и контроле над поданицима, него као резултат њихових настојања за одржањем постојећега стања, које је уредио бог, а које је непрестано нарушавано непримереним понашањем чланова заједнице“ (Рорић 2007: 242). То би онда, могло да значи да је концепт и идеја о подели на три реда у друштвима средњег века у основи конструкт који су развиле тадашње владајуће елите и „који није представљао средњовековну стварност, али је из ње произлазио и чинио је слику архетипскога друштва каквом су елите тежиле“ (Рорић 2007: 242).

Несумњиво је постојање механизма кроз које су средњовековне владајуће класе и владари, односно сталежи, успевали у својим настојањима да „наметну“ одређену слику стварности, односно одређени политички поредак и краљевску власт као готово природно стање ствари. Свака представа о друштвеним односима у средњем веку, нужно је тражила ослонац у неким фундаменталним текстовима хришћанства (Duby 1986: 2066)⁹. Тако је и средњовековна власт, барем у теорији, тежила извршењу „божанског наума“. Таква димензија средњовековне власти и моћи била је сумирана у познатом изразу *rex Dei gratia*, а потврђивала се бискупским помазањем и посвећењем особе владара. Већ та је чињеница била довољна да осигура политички ауторитет и легитимитет средњовековним владарима (Рорић 2007: 247).

Краљевска власт успевала је, без обзира на свргнућа владара и њихове смене, да се одржи кроз читаво раздобље средњег века и раномодерног доба,

⁹ Пишући о „витешкој мисли“ у средњем веку, Хојзинга наводи да је средњовековни поглед могао једном животном идеалу дати племенито место само тако ако га постави у однос према побожности и врлини (Хојзинга 1991: 87). Чак и у свакодневном животу, „средњовековни човек мисли на исти начин као и у теологији. Темељ је и овде и тамо онај архитектонски идеализам који је схоластика називала реализмом (Хојзинга 1991: 308). У свим стварима тражена је „моралност“, односно поука која се у њима налазила, тражен је њихов морални значај, јер је он био најбитнији (Хојзинга 1991: 310).

све до Француске револуције. Имагинаријум који је „окужује“ настао је дисеминацијом различитих симбола и њихових репрезентација. Начин на који су се културни обрасци, као темељи симболичког универзума ширили по социјалном ткиву током тог раздобља историје, на одличан начин објаснио је Жорж Диби (Duby 1968). Он сматра да су они који су у хришћанском друштву, у Европи 11. века, били кадри да размишљају, да своје мишљење обликују, да га изразе тако да не буде брзо заборављено – а то су били црквене вође, успели су да створе један „идеолошки модел“ (Duby 1986: 2074). Тај модел је израз оне схеме која је делила људе на три категорије, односно сталежа: на стручњаке за молитву, стручњаке за борбу, те стручњаке за производњу, што су за њу сељаци (Duby 1986: 2074). Идеолошка схема о три реда, по мишљењу Дибија, верно је одражавала глобалне структуре аграрног друштва које је на неке „пренело бригу за своју заштиту, кроз употребу оружја против познатих агресора, кроз вербално оружје против мрачних сила с оне стране“ (Duby 1986: 2074). И даље, та подела артикулише колико економске структуре, толико и идеолошку позадину. Јер, „кметови производе богатство; сеп се тако легитимно богати, али не задржава то богатство за себе; мора да га расподела читавом витешком свету, а најпре међу омладином. Двор је орган те расподеле – што ће двор краља Француске остати све до 1789“ (Dibi 2007a: 87). Захваљујући таквој интерпретацији стварности, прикривана је напетост међу исте те три друштвене категорије под плаштом уравнотежења размене различитих услуга, док се стварне неједнакости оправдавају обављањем ових услуга, односно специјализованих функција које обављају различити сталежи.¹⁰

Историјски документи, како пише Жорж Диби, откривају „само оне идеологије које одговарају интересима и веровањима водећих класа, јер су само оне имале могућност стварања непролазних културних добара чији су трагови подобни за повијесну анализу“ (Duby 1986: 2070). Смислено је зато поставити питање стварног домета „владајуће идеологије“ и граница имагинаријума средњег века, с обзиром на претпоставку да потпуна „колонизација свести“ свих друштвених сталежа у истој мери није била могућа, иако је поредак којим је доминирала оваква слика света са мање или више успеха одржан неколико векова. „Популарне идеологије“ – тако Диби назива оне алтернативне визије света које потичу из сталежа који нису имали власт и нису имали приступ „културним инструментима“, па самим тим нису ни могли оставити значајнијег историјског трага.

Ипак, идеологије јесу „омотачи“, односно системи представа чији је циљ да ојачају и прибаве оправдање понашању људи и као такве, оне јесу предмет историје. Промишљеност у истраживањима ових проблема налаже одређивање ширине дистанци које, у свакоме друштву, понашање људи дели од њи-

¹⁰ На основама Димезилове идеје о три реда, односно три сталежа у средњем веку, Ле Гоф сугерише могућност истраживања стварања универзитетске власти. Тако и у трима властима – црквеној, краљевској и универзитетској, препознаје се систем тројне власти: „Уз верску и политичко-ратничку функцију, остварена је и образовна, која је у почетку само вид треће, функције обиља, продуктивне привреде“ (Le Goff 2009: 13).

хових духовних представа или система вредности према којима се они вољно односе (Duby 1986: 2073). Вредне су зато критичке опаске Пола Вена који сматра да су понашања непосредније одређена идеолошким мотивима у склопу успостављања друштвених веза, унутар институција. Управо су оне подручје на које историчар идеологија најпре треба да примени своја запажања (Duby 1986: 2073; такође и: Ven 2013). Коначно, сматра Диби, „треба промотрити дуготрајни опстанак овога идеологијског система, кроз његова сукцесивна прилагођавања, те испитати његов утицај на развитак целине друштвених односа“ (Duby 1986: 2077).

Појава универзитета и њихове карактеристике

Први универзитети који су у складу са прописима постали организована и колективна целина, потекли су из манастирских и катедралских школа¹¹. Они се појављују у Европи још крајем 11. века, најпре у Болоњи и Паризу. Жак Ле Гоф је настанак првих универзитета повезао са појавом интелектуалаца у новонастајућим градовима 12. века (Le Goff 2009). Подела рада, нове установе и заједнички простор хришћанства који више није толико географски и политички расцепкан као у раном средњем веку, јесу обележја новог „интелектуалног пејзажа“ западног хришћанства на прелазу из 12. у 13. век. То је период и контекст настанка првих универзитета. Појава интелектуалца у том периоду, претпостављала је поделу рада у граду, исто „као што настанак универзитетских установа претпоставља заједнички културни простор у којем нове ‘катедрале знања’ могу слободно колати, напредовати и сучељавати се“ (Le Goff 2009: 11). 12. век није био само век оживљавања интереса за учење, већ и век у којем су настајале нове институције. Тај век је почео са монашким и катедралским школама, а завршио са раним универзитетима (Haskins 1968: 368). У том смислу, он представља век у којем почиње процес институционализације знања и високог образовања. Универзитети су, сматра Чарлс Хоскинс, настали не зато што није постојало довољно учености на тлу Европе, већ природно, са експанзијом знања у том периоду: „Интелектуална револуција и институционална револуција ишле су руку под руку“ (Haskins 1968: 368). Раздобље стварања и развоја универзитета део је доба развоја и неке врсте специјализације јавних служби у градовима средњег века.

У новонастајућим градовима, односно комунама, организују се у све већем броју корпорације – гилде и цехови, које представљају удружења занатлија настала ради заштите права и економских интереса. На трагу тог модела настају и универзитетске „корпорације“. Организовале су се постепено, а често су тек накнадно потврђиване статутима. У литератури се често истичу

¹¹ Први универзитети, како наводи Чарлс Хоскинс, нису имали посебно изграђене зграде, већ су били део цркава – примери могу бити црква *San-Julien-de Pauvre* из Париза у којој су се одржавали универзитетски сусрети, или нешто „амбициозније учионице“ из Болоње. Видети: Haskins 1979: 22, 45.

два модела универзитета који су карактеристични за јужну (Болоња) и северну (Париз) Европу (Haskins 1979). Универзитет у Болоњи постао је *протоинститу* универзитета насталих као удружења студената, који су имали главну улогу и запошљавали професоре на основу уговора (Haskins 1979: 9). Са друге стране, односно насупрот томе, универзитет у Паризу представљао је модел за *universitas professorum*, удружење професора који су имали водећу улогу (Haskins 1979: 19).

Средњовековни универзитети као „корпорације професионалног реда“, настојали су да задобију школски монопол, то јест пре свега, монопол додељивања академских титула. То их доводи у сукоб са црквеним властима. Локални бискупи настоје да задрже надзор на том пољу, сматрајући да је подучавање ствар цркве и да су преношење знања, подучавање, као уосталом и култура, питање вере. Период стицања аутономности ових, али и каснијих универзитетских корпорација варирао је и није пролазио без сукоба са властима, па чак и грађанима (Le Goff 2009: 122-123). Значајно је у том смислу напоменути да је постојала велика разноликост у начину оснивања и озакоњења појединих универзитета. Једна од подела универзитета тог доба их дели на: градске – који су се највише оснивали у Италији; капитолске – који су се развијали из катедралских школа; и државне, који се појављују нешто касније, а оснивају их немачко-римски цареви и други владари, нарочито у Шпанији (Милић 1986: 584). Без обзира на различита обележја самог настанка и устројства универзитета, они су у том добу представљали заједнице професора и студената и били су организовани на основу владарске или црквене привилегије чији је садржај био даривање аутономије (Le Goff 2009: 123; Haskins 1979: 49).

Корпоративизам и цеховска организација јесу главна обележја која разликују средњовековне универзитете од ранијих образовних режима. Администрације у модерном смислу наравно, није било, али је добар део времена одлазио на различите врсте универзитетских састанака (Haskins 1979: 50). Као корпорације, средњовековни универзитети су дакле, сем потраживања школског монопола, потраживали и правну аутономију. То је, што се државних (градских) власти тичало, било прихватљиво. Јер, „у оној мери у којој универзитет, као и свака корпорација, има за циљ да контролише школски занат, државне власти виде углавном само предности те организације *професионалног реда* која се сврстава у општи јавни поредак“ (Ле Гоф 1997: 200). Но, „као мотив за сукобе остаје непоштовање универзитетског форума од стране градских или краљевских службеника: студенти и професори су често хапшени без обзира према статутима, изузимани су из универзитетске јурисдикције“ (Ле Гоф 1997: 201).

По мишљењу Ле Гофа, универзитетски цех се истиче својом посебношћу, односно неодређеним положајем у друштву, што га баца и у кризе његове структуре (Le Goff 2009: 125). Прво, због тога што је ипак у питању црквени цех – јер је, без обзира на све већи број „чистих лаика“ на универзитету, он био у надлежности црквених јурисдикција. Поред тога, он је био интернацио-

налан, како по чланству (јер су учитељи и ђаци долазили из разних земаља) тако и по начину рада: знање не познаје границе, а *licentia ubique docendi* коју су по статуту могли да уживају сви који су дипломирали на неком од великих универзитета, давала је право да се поучава посвуда (Le Goff 2009: 126-127). И даље, „он нема, попут других цехова, монопол на локално тржиште. Његова је област хришћанство. Самим тим он прелази оквире града у којем је настао (...). Вероватно је зато морао продрети у све сталеже и друштвене групе. Вероватно је зато морао издати све и свакога. Он је Тројански коњ за Цркву, за Државу, за Град“ (Le Goff 2009: 127).

На самом почетку, универзитетске корпорације нашле су се у противречном односу са друштвеном заједницом у оквиру које су се развијале. Из таквог односа који је био бременист сукобима, временом се успоставља принцип аутономије, као суштински принцип функционисања ове институције. Овим „обртницима духа“, како сматра Ле Гоф, „који су увучени у процват градова у 12. веку, још само преостаје да се, као круна градске самоуправе, организују у велики цеховски покрет. Из цехова учитеља и ђака дословце ће се изродити универзитети. То ће се догодити у 13. веку“ (Le Goff 2009: 113).

Процес институционализације универзитета је текао уз мање или веће друштвене и политичке препреке и проблеме, током читавог једног века или чак и дуже. Он је оличен и озваничен у папским булама, црквеним и политичким декретима владара, али су свакако, битну димензију за само функционисање универзитета у средњем веку и разумевање његовог друштвеног значаја чинили и документи који су настајали у њиховом окриљу – статуту, програми (*curriculum*), уговори и сл. Ле Гоф зато сматра да су статуту средњовековних универзитета изражавали не само њихову цеховску природу, већ и интелектуалну и моралну климу доба у којем су настајали (Le Goff 2009: 137). И наравно, захваљујући тим документима, могуће су историјске реконструкције.

Врло важно питање, без којег процес институционализације знања оличен у универзитетима 12. и 13. века не може бити у потпуности објашњен, јесте питање које је поставио управо Ле Гоф: *Какву свест има средњовековни универзитет о себи?* Одговори на ово питање за циљ имају да укажу на проблем „освешћења“, који представља једно од кључних и веома тешких проблема историје (Ле Гоф 1997: 172).

У том контексту је важно и питање о представама о сврси и функцији универзитета („самосвести“), које су имали они који су на универзитетима били ангажовани. То је важно да би се назрели трагови стила, начина мишљења и преношења знања карактеристичног за то доба. Одговор на то питање води ка објашњењу универзитета као „цеха“, односно као корпорације и друштвене институције. Ле Гоф сматра да је важно утврдити повлашћена поља посматрања – чак и експериментисања: апаратуре и методе па, на крају, препознати – можда? – један основни критеријум за схватање тог суштинског феномена: пресудног тренутка у коме су сагледане инфраструктуре, у коме се препознаје група, потврђује и „рађа“ универзитет по други пут, одлучно, кроз свест о своме пореклу (Le Goff 1997: 172).

Сигурно је да институционални образац средњовековних универзитета није био једнообразан. Примера ради, теологија и филозофија нису биле језгро свих, чак и неких врло познатих универзитета: у медицинској школи у Салерну (11. век) није постојала ни теолошка ни филозофска школа, а такође ни у Монпељеу (12. век), где је филозофска школа настала век касније, а статус универзитета добијен тек у 15. веку. Ова два универзитета су имала водеће место у студијама медицине, као што су Париз и Оксфорд предњачили у теологији и филозофији, а Болоња у области права.¹² Због „специјализације“, универзитети нису ни могли да у подједнакој мери израстају из теолошких и општеобразовно усмерених ранијих катедралних школа, а још мање из манастирских, већ су неки настајали и независно од тих школа (Милић 1986: 583).

Два такође важна елемента препознавања посебности универзитета произлазе из економских основа и „професионалног морала“. Већ смо напоменули да је цеховска организација, односно корпоративност била економска подлога организације универзитета, док је питање професионалног морала универзитетлија део шире „духовне климе“, која се опет, такође може интерпретирати и објашњавати у контексту религијске слике света (*Weltanschauung*) тог доба, али и промена на нивоу поделе рада, развоја градова, економских преструктурирања и сл. Држећи се примера Париза, Ле Гоф наводи схватање Абелара о посебности нове групе учењака којој је он припадао. За ту групу, посвећење је етикеција; она развија посебан морал и потребу за издвајањем, признањем сопственог рада и занимања (...) да би на крају, делатности и трагања нових студената и зналаца, поред плате (у било ком облику) имали и славу, односно престиж (Ле Гоф 1997: 175). Грађани, „нови интелектуалци“ како их назива Ле Гоф, људи су од заната. Они морају попут трговаца – јер они су „продавци речи“ као што су ови „продавци времена“ – да сруше уврежени клише по којем се знање не сме продавати јер је оно дар од Бога (Le Goff 2009: 11). Сем тога, интелектуалци као стручњаци, „затрпавају се хрпом помагала“, чиме се све више удаљавају од свештеника из раног средњег века, којима је за њихово углавном усмено поучавање био потребан врло скроман прибор за писање ретких рукописа (Ле Гоф 2009: 142).

Важно питање које такође открива елементе институционализације универзитета је и питање смене универзитетског кадра. Највећи део ђака и учитеља махом су млади племићи, убрзо и млади „грађани“. Па ипак, универзитети су омогућавали успон на друштвеној лествици и одређеном броју сиромашнијих. Формирање универзитетске олигархије, односно „касте“ (сталежа), праћено је доделом једне од битних ознака племства – наследности. Сем тога, Марк Блок је уочио да је сталеж универзитетлија у жељи да се устроји као аристократија, радио оно што обично раде групе и појединци кад желе да уђу у племство: поцели су да прихватају аристократски начин живота (према: Ле Гоф 2009: 199).

¹² База образовања у раном средњем веку, састојала се од тзв. седам слободних вештина (*septem artes liberales*). Граматика, реторика и логика биле су груписане у *trivium*, док су аритметика, геометрија, астрономија и музика чинили *quadrivium*. Више о курикулумима у том периоду видети у: Haskins 1979: 27-39.

Економској основи и изградњи аутономије универзитета погодовала је ситуација у којој је црква, у то доба развијена институција, тражила образоване чиновнике. Поред тога, нарастајући обим градских јавних послова и трговине могао је да запосли и друге образоване људе који су знали да рачунају и воде књиге (Haskins 1979: 37). То је добра илустрација чињенице да знање које је стварано и преношено путем новонастајућих институција није настајало „само по себи“, већ из разлога нарастајуће друштвене потребе за њим.¹³

Дванаести век је ипак, сматра Ле Гоф, још увек пун симбола. Међутим, појава универзитета језичак на ваги окреће према рационалној науци (Le Goff 2009: 96). Сва битна обележја универзитета као институције која и данас познајемо – у нешто измењеном облику, настају у периоду 12. и 13. века на тлу западне Европе. Само име универзитета, као *unum verum*, односно асоцијације ученика и професора који пристају на један нови начин живота (*common life of learning*), појам курикулума као основе студирања, организација и подела универзитета на факултете, статуту као основни документи којим се уређује и утврђује начин рада, итд. све се то јављало у наведеном периоду и у организацији рада универзитета. Управо је на нивоу трајања институције могуће најјасније уочити елементе универзитетске традиције, сматра Чарлс Хоскинс (Haskins 1979: 24). Иако су рудиментарна обележја, која и данас чине окосницу ове институције, била присутна још у 12. веку, бар у основном смислу, друштвене функције и улога универзитета се временом свакако мењала и усложњавала.

Закључна разматрања

У раду смо истакли неке од важних елемената генеалогije универзитета у средњем веку, институције у којој је знање почело систематски да се ствара и шири. Могуће је свакако, посебно разматрати и питање „концептуалне револуције“ у мишљењу, односно у којој мери је „јерес науке“ која се тада ствара на универзитету, уз нове методе учења и преношења знања (схоластика, дијалектика, реторика) допринела променама у самом начину мишљења (видети: Stiefel 1977).

Пре појаве првих универзитета и профилисања посебног друштвеног слоја који Жак Ле Гоф назива интелектуалцима средњег века, проучавање и истраживање, односно само сазнавање, било је искључиво у вези са црквом и вером. Управо је појава универзитета отворила процес делегитимизације црквених учења као легитимних облика знања у средњовековном друштву, отварајући и простор за развој знања као рационалног дискурса. Знања која су почела да се обликују на универзитетима, иако с почетка још увек у окриљу

¹³ Писање књига о праву и теологији била је последица све већег броја универзитетских предавања. Зато не треба да чуди, сматра Хоскинс, да су и сами универзитети своју финансијску самосталност почели да изграђују трговином књига, односно издавачким пословањем (Haskins 1979: 38).

цркава, како интелектуално тако и физички, настају захваљујући раду и развоју мишљења. И како каже историчар: „Да бисмо разумели уређење људских друштава и да бисмо уочили снаге које утичу на њихово преображавање, једнаку пажњу ваља посветити духовним појавама, чије је деловање исто тако детерминишуће, као и оно економских и демографских. Јер људи своје деловање не уређују према њиховом збиљском стању, већ према замисли коју о њима стварају и која их никада верно не одражава“ (Duby 1986: 2065).

Улога „идеологије“ у феудализму била је да осигура акумулацију и присвајање власништва који су опет имали ефекта на стварање извесне политичке кохерентности у оквиру доминантних класа (Abercrombie and Turner 1978: 150). Ипак, у феудализму и раном капитализму постоји мало убедљивих доказа који би ишли у прилог тврдњи да су потчињене класе прихватале доминантну идеологију. Пре се може говорити о томе да доминантна идеологија највећег значаја има за доминантне класе, да представља и изражава смисао њиховог погледа на свет и да се не „шири“ толико по социјалном ткиву, међу депривираним друштвеним класама (Abercrombie and Turner 1978: 159). Доминантна идеологија у феудализму је зато, сматрају Аберкромби и Тарнер, била неки облик „културног механизма“ који је имао улогу да заштити саму доминантну класу (односно неколико слојева који се преплићу у њој) од претњи међукласних сукоба (Abercrombie and Turner 1978: 165). Тај културни механизам оличен је и у „идеологији три реда“ о којој је било речи у овом раду. Жорж Диви је писао о томе како су се управо у феудалном друштву, путем образаца културе, схватања виших класа ширила корак по корак, према депривираним друштвеним групама (Duby 1968: 3; Duby 2007: 107). Феномен „популаризације аристократских модела“ (културе), како пише Диви, није био једносмеран процес. Прихватање и имитација аристократских модела и ставова од стране нижих друштвених класа, допринели су и томе да друштвене елите прихвате одређене културне обрасце који потичу из тих класа и да модификују сопствена схватања. Зато је, сматра Диви, циљ да се схвати како је популаризација аристократских културних модела, као детерминишућа мотивациона сила у културној историји, довела до тога да се успостави двосмерна комуникација култура на различитим друштвеним нивоима (Duby 1968: 5).

Конечно, појава првих универзитета на тлу западне Европе представљала је и израз имагинаријума средњег века – укључујући и елементе о којима није било речи у овом раду – на пример, значај трговине и утицаја знања која су „стизала са Истока“, из арапског света. И сва та „полиморфна знања“ су на тлу Европе „префабрикована“ у једно анонимно и универзално знање доступно свима. Европа је, како пише Фуко, у том смислу успела да артикулише начин универзалног стицања и саопштавања знања, односно „бесконачну слободну размену говора“ (Fuko 2007).

Конечно, Европа је, насупрот знању које је „заробљено у ритуалне праксе, у структуру свакодневице која се за тренутак прекида церемонијалом /институционализацијом“, понудила „деритуализацију знања и пракси његовог про-

извођења и преношења“ (Маринковић *et al.* 2014). То показује и поређење које наводи Питер Берк (Burke 2000: 49-50) између успостављања раног европског модела знања и медреса муслиманског света, где су ученици стицали неке врсте личних дозвола (*ујаза*), а не дипломе које издаје институција. Било је важно код кога је ученик учио, а не где је учио (Маринковић *et al.* 2014), што ће рећи да су студенти „лутали“ од учитеља до учитеља, а не од универзитета до универзитета – као у Европи средњег века.

Литература

- Abercrombie, N. and Turner, B.S. (1978) “The Dominant Ideology Thesis”, *The British Journal of Sociology* 29(2): 149–170.
- Berger, P. L. and Luckmann, T. (1991) *The Social Construction of Reality*. London: Penguin Books.
- Bloch, M. (2001) *Feudalno društvo*. Zagreb: Golden Marketing.
- Brodel, F. (2001) *Mediteran i mediteranski svet u doba Filipa II*. Beograd: Geopoetika.
- Brown, E.A.R. (1974) “The Tyranny of a Construct: Feudalism and Historians of Medieval Europe”, *The American Historical Review* 79(4): 1063–1088.
- Burke, P. (2000) *A Social History of Knowledge*. Cambridge: Polity.
- Delanty, G. and Rumford, C. (2005) *Rethinking Europe: Social theory and the implications of Europeanization*. London and New York: Routledge.
- Делимо, Ж. (1987) *Страх на Зајяду*. Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Delimo, Ž. (2007) *Civilizacija renesanse*. Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Dibi, Ž. (2001) *Umetnost i društvo u srednjem veku*. Beograd: Clio.
- Dibi, Ž. (2007a) „Roman o ruži“, *Žurnal za sociologiju* 5: 82–105.
- Dibi, Ž. (2007b) „Istorija sistema vrednosti“, *Žurnal za sociologiju* 5: 105–118.
- Duby, G. (1968) “The Diffusion of Cultural Patterns in Feudal Society”, *Past&Present*, 39: 3–10.
- Duby, G. (1986) „Socijalna historija i društvene ideologije“, *Naše Teme* 20(12): 2065–2078. Zagreb.
- Duby, G. (2007) *Tri reda ili imaginarij feudalizma*. Zagreb: Golden Marketing, Tehnička knjiga.
- Fevr, L. (2015) *Ljubav sveta, ljubav profana: oko Heptameron*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Fuko, M. (1990) *Predavanja*. Novi Sad: Bratstvo – Jedinstvo.
- Фуко, М. (2005) „Питања Мишелу Фукоу о географији“ у *Мишел Фуко 1984-2004* (П. Миленковић и Д. Маринковић, прир.), 91-100 Нови Сад: ВСА.
- Fuko, M. (2007) *Poredak diskursa*. Loznica: Karpos.
- Fuko, M. (2010) „Niče, genealogija, istorija“ у *Mišel Fuko: Spisi i razgovori*. Beograd:

- Fedon.
- Hall, S. (1996) "Who Needs 'Identity'?" in *Questions of Cultural Identity*. London: Sage Publications.
- Haskins, C.H. (1968) *The Renaissance of the 12th Century*. Cleveland, New York: Meridian Books.
- Haskins, C.H. (1979) *The Rise of Universities*. Ithaca and London: Cornell University Press.
- Хојзинга, Ј. (1991) *Јесен Средњег века*. Нови Сад: Матица Српска.
- Ladiri, E. L. R. (1991) *Montaju: oksitansko selo od 1294. do 1324*. Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Latour, B. (2007) "The Recall of Modernity: Anthropological Approaches", *Cultural Studies Review* 13(1): 11–30.
- Le Gof, Ž. (1997) *Za jedan drugi Srednji vek. Vreme, rad i kultura Zapada*. Novi Sad: Svetovi.
- Le Goff, J. (1974) *Srednjovekovna civilizacija Zapadne Evrope*. Beograd: Jugoslavija.
- Le Goff, J. (2009) *Intelektualci u srednjem vijeku*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Le Goff, Ž. (2010) *Da li je Evropa stvorena u srednjem veku*. Beograd: Clio.
- Livingstone, D. N. (2003) *Putting Science in its Place: Geographies of Scientific Knowledge*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- McCarthy, D.E. (1996) *Knowledge as Culture: The New Sociology of Knowledge*. London and New York: Routledge.
- Маринковић, Д., Шљукић, С. и Ристић, Д. (2014). „Од генеалогичке ка гео-епистемологији: заокрет ка локалности простора, времена и знања“, *Социолошки преглед* 48(3): 333–352.
- Marinković, D. i Ristić, D. (2016) *Ogledi iz geoepistemologije: prostor-prakse-moć*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Marinković, D. and Ristić, D. (2016) "Foucault's 'Hall of Mirrors' : investigation into geoeπισtemology", *Geografiska Annaler B: Human Geography* 98(2): 83–96.
- Marinković D. and Ristić, D. (2019) "Knowledge as Identity: An Essay in Genealogy", *Society Register* 3(1): 73–86.
- Milenković, P. (2016) *Škola Anala: između istoriografije i sociologije*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Milić, V. (1986) *Sociologija saznanja*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Минова, Ж. (1994) *Историја старости: од антике до ренесансе*. Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- Минова, Ж. (2008) *Istorija samoubistva*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Popić, T. (2007) „Обликовање средњовековне стварности – социологија знања и повјест“, *Povijesni prilozi* 33: 239–248.
- Ristić, D. and Marinković, D. (2016) "The disciplinary society and the birth of sociology: A Foucauldian perspective", *Družboslovne razprave* 32(83): 29–43.
- Stiefel, T. (1977) "The Heresy of Science: A Twelfth-Century Conceptual Revolution", *Isis* 68(3): 347–362.

- Šmit, K. (2011) *Nomos zemlje*. Beograd: Fedon.
- Ven, P. (2013) *Kada je naš svet postao hrišćanski*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Wintle, M. (2013) "The History of the Idea of Europe: Where are We Now?," *Perspectives on Europe* 43(1): 8–13.
- Weiler, H. N (2009) "Whose knowledge matters? Development and the Politics of Knowledge" in *Entwicklung als Beruf*. Baden-Baden: Nomos.

KNOWLEDGE IN THE MEDIEVAL EUROPE: CONTRIBUTION TO THE GENEALOGY OF UNIVERSITY

Abstract: In this article we assume that important genealogical lines of regionalization and institutionalization of public and anonymous (scientific) knowledge, began in Europe throughout 12th and 13th Centuries with the rise of universities. In the space of Medieval Europe, process of institutionalization of knowledge was inextricably linked with politics, economy, geography and other social factors. Our aim in this article is to explain the connection between identity of Europe at the time and this process of institutionalization of knowledge. Although the first universities were different to some extent, they also shown many common features, still known today. We explain why the rise of universities in Europe was the consequence of the social imagery of the Middle Ages on the one side, and social conditions on the other. We particularly emphasize the importance of the social organization of feudal type and the importance of the "Three-Orders Ideology" in the Medieval social imagery.

Keywords: knowledge, Europe, Middle Ages, university, genealogy

Јелена Божиловић¹
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет

Прегледни научни рад
UDK 323.1:316.2

Примљено: 19.1.2020.

Ревидирана верзија: 12.2.2020.

Одобрено за штампу: 13.2.2020.

DOI: <https://doi.org/10.46630/gsoc.24.2020.04>

ГРАЂАНСТВО У ОКВИРИМА ЛИБЕРАЛИЗМА И КОМУНИТАРИЗМА: ИСТОРИЈСКИ РАЗВОЈ И ИНТЕРФЕРЕНЦИЈЕ²

Апстракт: У фокусу рада је анализа историјске генезе две класичне традиције грађанства: комунитаризма и либерализма. Обе традиције свој настанак и темељне поставке дугују античким цивилизацијама (Грчке, односно Рима), али свој пун развој добијају у новом веку, кроз модерна филозофско-политичка разматрања. И комунитаризам и либерализам у новом веку биће важан предмет спорова и уградиће се у различите идеологије или ће са њима интерферирати током XIX и XX века, што и данас траје. Савремена плуралистичка друштва, међутим, указују на недостатност обе грађанске традиције онда када треба наћи повољна решења за грађанску инклузију различитих културних група и идентитета. Крај XX века наново оживљава интересовање за теорију грађанства, па се појављују бројни нови модели и теоријски предлози, међу којима и групнодиференцирано грађанство, као и други концепти, од којих се неки наводе у раду. Сви они представљају критички осврт на класичне грађанске традиције, али се, упркос томе, показује да се ниједан нови концепт теоријски нити практично не може сасвим изоловати од комунитаризма и либерализма и њихових идејних домета.

Кључне речи: Грађанство, комунитаризам, либерализам, политичка заједница, републиканизам.

Увод

Пре него што је промишљање грађанства у новим оквирима и теоријским могућностима постало актуелно крајем XX века, ова тема углавном се разматрала унутар две основне теоријске традиције: комунитарне и либералне. Оне ни данас нису превазиђене, али се наново валоризују и допуњују новим концептуалним оквирима. Разлике у схватањима појма грађанина потичу из његове сложености, као и различитих аспеката које ова фигура унутар себе носи (права, дужности, статус, чланство, партиципација, лојалност, идентитет), па

¹ jelena.bozilovic@filfak.ni.ac.rs

² Рад је настао у оквиру Интерног пројекта “Корак ка професионализацији социологије: анализа потреба за професијом”, који реализују Департман за социологију и Филозофски факултет у Нишу.

отуд и унутрашњих напетости које се потом рефлектују и на теорију. Сажето речено, комунитарна традиција акценат ставља на чланство у политичкој заједници на чијем темељу следи учествовање у политичком животу што представља суштину слободе, док либерална мисао грађанина види најпре као но-сиоца права које држава треба да штити и сваком грађанину гарантује једнак третман. Комунитарна традиција има корене у античко-грчком разумевању односа грађанина и политичке заједнице, док се либерална концепција зачала у античком Риму, али је своје темеље изградила током новог века, унутар теорија природног права и друштвеног уговора и теорије либерализма.³ Ипак, за потпуније истријско-теоријске трансформације, у анализу је потребно узети и друге периоде, што нас наводи на разматрање идеје грађанства унутар грубе поделе на пет историјских раздобља.

Први период, који означава саме почетке рођења грађанина и грађанства, поклапа се са настанком полиса (оквирно, VII век п.н.е.), у коме је доминирала политичка димензија грађанства, односно схватање грађанина као некога ко захваљујући врлинама руководи заједницом и брине о њеном општем добру. Затим следи друга велика епоха у доба античког Рима, где се поимање грађанина своди на правне оквире (статус), а дистанцира од његовог политичко-етичког значења које је обележило грчки полис. Оживљавање градова у другој половини средњег века може се узети као следећа, трећа историјска трансформација, када се грађанин остварује унутар територијалне заједнице коју чини град-држава. Ипак, оно што ову релацију сада дефинише јесте економска, а не политичка димензија, па се на том нивоу средњовековни град-држава разликује од античког полиса. Наредних неколико векова водиће се борбе за политичку инклузију економски оснажених слојева, а тај процес паралелно биће праћен формирањем и јачањем националне државе. Такав ће развојни ток кулминирати формирањем концепта држављанства, када у XX веку грађанин постаје по основу националности сасвим изједначен са држављанином, што ће бити четврта трансформација у историји развоја грађанства. Крај XX века обележен је крупним друштвеним променама које су обновили интересовање за студије грађанства, што је последично резултовало појавом бројних идејних струјања. Посебан изазов постају нове просторне арене које испливавају као оквири припадања, лојалности, привржености, идентитета и грађанске партиципације. Описани процес може се сматрати поводом настанка пете трансформације грађанства, унутар које се наново пропитују односи права и

³ Посматрано из угла социолошке теорије, раздвајање класичних традиција грађанства може се довести у везу са разликом између заједнице и друштва, коју идеалнотипски утемељује Фердинанд Тенис (Tönnies). Заједница почива на доминацији колективне свести над појединцем и његовим изборима, обилује спонтаним, не тако формалним и крутим везама, већ односима прожетим солидарношћу, па чак и емоционалном блискошћу. Заједница се темељи на обичајима, религији и значају породице и блиских веза. Друштво, насупротив томе, представља већи колектив заснован на рационално-интересним основама, уговорима и индивидуализму. У друштву доминирају индустрија, право и политичко законодавство. Док заједница, по Тенису, представља организам, дотле је друштво механички агрегат (Tennis 1987: 235-241).

дужности, и то преко појмова слободе, индивидуализма, политичке заједнице, космополитизма, национализма, патриотизма и свих других вредности које су на различите начине уткане у либерализам или комунитаризам, и проблематизоване унутар истих. Не само кроз последњу, већ кроз свих пет наведених историјских раздобља преламала су се важења концепта грађанства која су нагињала ка једној од струја на релацији класичних грађанских традиција.

Циљ овог рада није да детаљно прикаже сваку од наведених епоха, већ да у упоредној перспективи да обрисе комунитарне и либералне традиције промишљања грађанства, смештајући их у дате историјске оквире.

Комунитаристичка традиција и античка грчка

Комунитаризам као концепција уређења грађанства заснива се на уверењу да је колективни идентитет примарни и наткриљујући унутар политичке заједнице и да као такав представља основну везивну нит међу појединцима и групама. Не постоји појединац који може бити сасвим изолована индивидуа, одвојена од друштвено-културног контекста коме припада. Сваки појединац увек израста у одређеном културном и вредносном миљеу, па је либерално инсистирање на независној индивидуи по комунитаристима више мит, него реалност. При томе, комунитаристи насупрот либералима не сматрају да постоје универзални стандарди праведне заједнице, нити општег добра, већ ове појмове они сагледавају контекстуално. Сваки колектив, наиме, сам одлучује какав ће начин живота изабрати као пожељан и одредити га као парадигму за сопствене чланове. Овакав критички тон нарочито се појачао осамдесетих година прошлог века, и то као реакција на либералну доктрину изнету од стране Џона Ролса (Rawls).

Комунитаристичка теорија грађанства, иако припада XX веку, своје идеје црпе из антике и грчког полиса, као и филозофских концепција које на овом тлу настају у исто време. Будући да прва социјално-филозофска мисао датира од око VI века п.н.е. (са почецима антрополошког раздобља у филозофији), може се рећи да су прва промишљања идеје грађанина нераздвојна од полиса као његовог основног територијално-политичког оквира. Грађанин схваћен као политички субјект у античко-грчком поимању био је носилац *ethosa* који је значао да пре него што добије политичка права он мора поседовати изграђен морални фондус за заједницу, који ће потом кроз политичко деловање даље исказати залагањем за опште добро.⁴ Стога се дефинисање општег добра сматра једним од централних места комунитаристичког схватања заједнице и грађанства. На тај начин, у основи комунитаристичке концепције стоји онај појединац који није само приватна личност која остварује права унутар државе, већ

⁴ Дужности у концепцији античке Грчке стајале су испред права, али и иза њих. Грађанска политичка права појединаца би добијао на темељу већ исказаних лојалности држави, као што је војна служба, али би дужност према држави наставио да демонстрира и након стицања права, кроз активни политички ангажман за добробит читавог полиса.

је, бивајући грађанином, он и политичко биће које активно партиципира у друштвеном животу. Грађанин (*polites*) је, дакле, схваћен као појединац који је по природи друштвено биће које своје потенцијале остварује кроз политички ангажман (*kata physin zoon politikon*).

Античко-грчки модел грађанства као одраз комунитаристичког схватања имао је своје специфичности које су произлазиле из форме територијално-политичке организације. Основни модел античке организације друштва био је полис, односно град-држава, који је представљао утврђену заједницу чији је број становника варирао од неколико хиљада до неколико стотина хиљада.⁵ Како Покок (Росок) примећује, политичка заједница античког полиса изградила се на темељу тога да је говор сада постао важнији од крвног сродства, а чин доношења заједничке одлуке грађана важнији од чина освете (Росок 1995: 30). Полис је сачињавала територија градског језгра са околним селима. Број становника и грађана у њему био је важан из економских и политичких разлога. Аристотел у седмој глави “Политике” посебно апострофира то да број становника не сме бити премали, баш због економске самодовољности (*autarkia*), али такође ни превелики, јер се људи морају познавати да би међусобно градили поверење и на темељу тога заједнички деловали у корист јавног интереса (Аристотел 1970: 229 [13266]). Тек на темељу таквих вредности полис се могао сматрати заједницом (*koinonia*) (економском, политичком и културно-религијском), а ова је заједница стајала изнад појединца. Такав став репрезентује и Перикле, који је обраћајући се грађанима Атине, тврдио да је важније благостање полиса, него његових чланова, јер се само стабилношћу и срећом заједнице, може поправити и благостање појединца (Мићуновић 1997: 17). Кристализација колективних вредности и општег добра остваривана је у законима полиса, који су сматрани врхунцем колективне мудрости и моралности, а непоштовање закона, као и њихово непостојање схватано је као врхунски одраз неморала.⁶

Оно што подразумевамо под комунитаристичким вредностима античке Грчке прожимало је свакодневни живот, васпитање и јавни морал. Описујући полис као суверену милитаристичку заједницу, Вебер (Weber) преноси да су грађани старе Грчке били кажњавани уколико се као домаћини не би односили одговорно према својој имовини или су живели расипничким животом (чиме демонстрирају непостојање осећаја за праву меру). Бити добар и одговоран супрут такође је била важна вредност, као и одгој деце и поштовање родитеља. Уколико се неки грађанин не би добро показао у овим дужностима, сматрало

⁵ Било је и изузетака, па се наводи да је Микена у једном тренутку своје историје имала свега неколико стотина становника.

⁶ Овај неморал везивао се како за појединца, тако и за поједине владавине. Проучавању државних уређења антички филозофи придавали су посебну пажњу, а основни критеријум њиховог разликовања чинио је управо елемент општег добра. У складу с тим, најгором влашћу сматрана је тиранија, јер почива на сили и гледа само интерес владара, али је непостојање закона такође сматрано једним од најопаснијих стања. Стога не чуди што се анархија свуда одређује као најнепожељније друштвено стање.

се да га треба санкционисати јер угрожава грађански поредак и врлину. Стога, у Атини се није могло живети по сопственим правилима, а имовина је лако могла бити одузета као казна за дуговање. При том би и личност појединца могла бити отуђена са имовином, што је у неким случајевима значило падање у ропство (Veber 1976: 415).

Етичко схватање фигуре грађанина кроз политички ангажман врхунац доживљава у Аристотеловом схватању циља државе, који се огледа у срећном животу (а не пуком опстанку).⁷ Да би се такав циљ постигао, Аристотел пред оне који имају навишу власт (а то су грађани) поставља строге захтеве, што моралног типа, што оне правно-формалне. Тиме Аристотел наставља Платонову идеју да свако постоји (најпре) ради државе, а не ради себе самог. Аристотелова теорија о грађанину, коју износи у трећој књизи “Политике”, заснива се на схватању грађанина као оног који своју улогу остварује у обављању јавних послова, односно саветодавне и судске власти (Aristotel 1970: 72 [12756]). Такође, грађанин мора испуњавати услов да поседује домаћинство у коме се остварује рад робова и жена, којим се задовољавају егзистенцијалне потребе. Тек услов ослобођености од материјалне продукције грађанина чини слободним и спремним за политички ангажман са осталим грађанима полиса са којима је једнак (Види Росок 1995: 31-2).⁸ Поред набројаног, важна одлика грађанина је и то да он мора бити неко коме се зна лоза, односно порекло.⁹

Развој либералне грађанске традиције

Либерализам као друга основна традиција разматрања грађанства, такође има несумњиви допринос у његовој изградњи. Идеја слободе која је у сржи овог схватања, захваљујући либералним концепцијама, кроз нови век успела је да постане једна од основних вредности на којима се градило будуће друштво. У центру либералног концепта грађанства сажима се идеја да је појединац као грађанин онај који чланством у држави ужива одређена права, а политички оквир који та права обезбеђује је држава.¹⁰ Дакле, грађански идентитет овде

⁷ Различити полиси неговали су различите врлине. У Спарти, на пример, највећом врлином сматран је партиотизам и са њим повезана храброст, док су се у Атини испред свега стављале мудрост и разборитост, и са њима скопчане правда и умереност коју је појединац требало да исказује у сваком аспекту живота, што се потом преливало и на колектив.

⁸ Једнакост грађана превасходно се тицала једнакости пред законом (*isonomia*), једнакост могућности говора (*isagoria*) и право на једнаку надницу за рад у јавним установама (*isotimia*) (Podunavac 2001: 24).

⁹ Грађански статус био је наследног карактера, међутим, у полисима су постојале праксе доделе грађанства оном појединцу који би учинио неки подвиг или добро дело од којег би бенефит имао читав полис (Најп 2010: 157).

¹⁰ У каснијој фази развоја либерална теорија грађанства здружује се са идејама репрезентативне демократије и владавине права, односно грађанина уклапа у систем правила и процедура пред којима су сви једнаки.

није превасходно схваћен политички, већ правно-формално; грађанство је мање колективно-политички механизам, а више индивидуално-економска активност коју обезбеђује држава (Podunavac 2001: 100). Било би, међутим, погрешно либералну доктрину схватити вулгаризовано, као идеологију која наглашава искључиво приватне интересе и не мари за заједницу. Напротив, либерални мислиоци управо наглашавају да је заједница неопходна и да је та заједница држава – стога они појединца не виде као изоловано егоистично биће које следи само сопствене интересе. Супротно томе, индивидуа постоји и делује унутар колектива, али се наглашава да индивидуални идентитет мора бити одвојен и аутономан у односу на колективни и да ова аутономија мора бити правно заштићена. Либерализам такође не негира ни партиципацију, али не сагледава човека као тотално политичко биће.¹¹ Осим тога, либерали прихватају значај грађанске врлине, али је она овде схваћена у нераскидивој вези са добробити индивидуе: либералне врлине, пођеднако су грађанске и личне врлине (Podunavac 2001: 115).

Грађанска концепција либерализма свој извор има у праксама у римској држави, али свој темељ добија тек у нововековној политичкој филозофији са изградњом модерне државе.

Римска држава почивала је на другачијим вредностима и институцијама од грчких полиса, које су се (вредности) пре свега базирале на практичним потребама, па се ова логика утиснула у схватање и уређење једначине грађанства. Грађанин је превасходно *pater familias*, који грађански статус стиче рођењем, усвојењем или додељивањем таквог права од стране државе. Пред крај републике, односно пред сам крај старе ере, фигура римског грађанина подразумева појединца који има право да стиче имовину, ступа у брак са женама из грађанских римских породица, тргује, бива заштићен законом за своје делатности, такође има право да му се суди по римским законима и у римском суду (Vasiljević 2016: 31). Грађанство у Риму било је у тесној вези са стицањем, поседовањем ствари и међуљудским трансакцијама, због чега је превасходно било везано за правни систем.¹² И у античкој Грчкој грађанин је био део правог система, али је важнија од тога била морална димензија за колективно деловање са другим грађанима (што у Риму није био случај). Овде се грађанство односило пре свега на систем законске заштите приватних интереса, због чега се може рећи да се схватање грађанства померило са *zoon politikon*-а ка *legalis homo* и да је фигура грађанина у Риму заправо била комбинација економске моћи и права (Росовск 1995: 38).

С обзиром на то да је Рим био императорска држава, временом је додела грађанског статуса престала бити ексклузивистичка и могла се лакше добити,

¹¹ Комунитарно-либерални спор могуће испратити и компарацијом позитивне и негативне слободе (Више о томе у Berlin, 1992).

¹² Док је грађанин грчког полиса одражавао идеал човека као мислећег, ангажованог, моралног, друштвеног, интелектуалног и политичког бића, дотле је грађанин Рима биће које ступа у активне односе са другим људима и поседује ствари, а све ове активности заокржене су правном нормативом (Росовск 1995: 34).

а додељивана је чак и робовима. Врхунац такве политике представља законик из 212. године нове ере, познат као *Constitutio Antoniniana* (Каракалин едикт), а разлози његовог доношења били су крајње практичне природе. Гломазној римској држави било је потребно новца од пореза, као и војника, а ове дужности биле су обавезе сваког ко је поседовао држављански статус. Политичка права, међутим, остаће ексклузивна привилегија и затворена унутар аристократских кругова.¹³ Зато се држављанство новим категоријама додељује као држављанство без права гласа и права на учешће у јавним државним функцијама. Треба напоменути и још једну важну разлику у односу на Грчку, а то је да се овде се бављење политиком није сматрало моралном обавезом, већ је схватано као ствар личног избора, што указује на оштри разлаз између старе Грчке и старог Рима, али истовремено и на две традиције грађанства које су се у њима оствариле: комунитаристичку и либералну.

Римска формула грађанства, заснована на правном нормативу, која грађанина одређује као онога ко живи у свету ствари, стиче их и њима располаже, вековима касније постаће главна парадигма либералне традиције грађанства (Росок 1995: 43). Зато следећом важном степеницом у доприносу историјске изградње либералне традиције сматрамо почетак новог века и уздизање вредности индивидуализма. Томе је допринела нова економска култура која се почела појављивати већ у последњих неколико векова средњег века у градовима државама на Медитерану, а чији су носиоци били економски независни и предузетнички успешни појединци, пре свега занатлије и трговци. Осим економске еманципације средњовековног грађанства, индивидуализму је утиран пут и од стране номинализма, односно номиналистичке филозофије с краја средњег века. Ова струја мишљења испливала је као одраз средњовековног спора око универзалија, односно егзистенције општости. Основне црте номинализма огледају се у идеји да универзалности нису реално постојеће (представљају само имена), из чега је следио и став да заједница и на њој утемељено опште добро немају реални, још мање универзални значај. Главна референца у односу на коју и држава добија свој смисао је индивидуа, док држава постоји само ради појединца и његовог добра и циљ јој је једино у томе да штити његове интересе. Описане промене у схватањима доживеће кулминацију у приватизацији моралности (Vujačić 2002: 275), што ће постати базична интегрална идеја либералне концепције грађанства.

Једна од првих утицајних нововековних теорија која се сматра зачетком либерализма јесте теорија Томаса Хобса (Hobbes). Због идеја изнетих у „Левиятану“, по којима држава као суверен има апсолутна права, а грађани су

¹³ Грађанство у пуном смислу подразумевало је и право на учествовање у политици, али оно није било на нивоу обавезе. Сматрало се часним узети се државничких послова, али појединци су то чинили тек након задовољења материјалних потреба и стицања богатства, које је остало на првом месту: „Бављење државним пословима и руковођење врлинама правде и једнакости више није била ствар несебичног алтруизма, него рационалног интереса, који је у економској сфери углавном постигао оно што је могао (богатство) и сада потребује нову сферу (част) у којој би нашао задовољење“ (Molnar 2004: 18).

схваћени као поданици, Хобсов концепт државе неки су видели као тоталитаран. Ипак, у његовој мисли могу се наћи зачеци и оног дискурса који указује на нововековну промену у вредносном систему у правцу либерализма. Хобс, наиме, право на рад и стицање радом одређује као једно од три основна права које суверен мора гарантовати поданику (Hobs 2006: 94-95), чиме се уоквирује либерално (буржујско) схватање грађанина. Овој парадигми још више ће допринети друге теорије код којих су либералне вредности заступљеније, но код Хобса. Једна од таквих је и мисао Џона Лока (Locke). Сврставајући у три основна природна права човека право на имовину (Lok 1978: 23), Лок гради виђење државе која за циљ има једино да такво право појединцу гарантује.¹⁴ Просветитељство ће такође уздизати дух трговине (што се највише може видети у Монтеѕкјеовом “Духу закона”)¹⁵ и индивидуализам, и то кроз афирмацију образованог појединца као критичког субјекта. На описаним традицијама током наредних векова изграђиваће се либерализам, као једна од доминатних матрица уређења капиталистичких друштава заснованих на национално-државном оквиру, али и доминатна једначина уређења концепта грађанства-држављанства.

Нововековне интерференције и савремене концептуалне критике и надградње

Богата социјална мисао новог века изнедриће и другу струју мишљења, која ће либералне претпоставке критиковати и доводити у питање. Јавна ствар (*res publica*) основно је везивно ткиво сваке политичке заједнице и основни кохезивни фактор сваког друштва. На темељу концепта опште воље, Русо (Rousseau) ће заснивати републиканизам, као филозофско-политичку концепцију која опште добро настоји да врати у фокус, придајући му примарни значај у односу на појединца.

Републиканизам почива на тврдњи да јавно добро надилази све партикуларитете у заједници, а да појединци морају ставити по страни личне интересе (нарочито тежњу ка богатству), онда када су колективни интереси заједнице у питању. Такав егалитарни дух провејава посебно кроз дела двојице мислилаца који се сматрају пионирима модерног републиканизма: Макијавелија (Machiavelli) и Русоа. Обојица аутора износе захтев за једнакошћу и ублажавањем социјалних разлика које би разарале темеље праведне и стабилне политичке заједнице која је ту да брине о својим грађанима (Јакорес 2019: 46). У ширем смислу, ради се о афирмацији једне више вредности која прожима републиканизам и за коју се слободно може рећи да представља темељ његове

¹⁴ Пратећи теорије природног права и друштвеног уговора из којих израста либерализам, примећујемо да је претполитичко стање је кључна сфера из којих се црпе аргументацију за оправдање либералних теза.

¹⁵ Види у Monteskje 2011: 45.

грађанске коцепције, а то је врлина. Да би једна политичка заједница изградила сопствени концепт општег добра и била стабилна, њени чланови (грађани) морају бити носиоци социјалног духа и страсти који скупа својим садржајем одговарају интересу политичке заједнице коју чине. Грађанска врлина је нешто што се стиче васпитањем, а у аргументацији овакве тврдње предњачи Русо који тврди да сваки појединац љубав према отаџбини, законима и слободи мора посисати заједно са мајчиним млеком (Види Dentile 2009: 69). Дакле, партиотизам је основни друштвени лепак који везује појединце међусобно, али и појединце са друштвеном заједницом. Уколико привржености домовини у друштву нема, њему прети растакање на атомизоване егоисте који себично следе сопствене интересе. Грађане, дакле, мора везивати одређена врста колективне емоције, а не страх од санкција. Такав републиканистички став уједно је и критика упућена либерализму.

Републиканизам је становиште које, иако својеврсно, има додира са обе традиције промишљања грађанства које су у фокусу овог рада. Републиканизам са комунитаризмом успоставља везу на плану афирмације јавних грађанских дужности испред права, што повлачи нужност постојања политичке заједнице.¹⁶ Једна од најзначајнијих ауторки која заступа схватање грађанина као делатног појединца јесте Хана Арент (Arendt). Она, као и Русо, истинску демократију види као директну, јер једино ова форма пружа могућности за демонстрацију свих потенцијала и врлина грађанске личности. Партиципација, дебата, расправа и опште добро могући су само унутар јавног простора директне демократије. Репрезентативна демократија убија политичко у грађанину, а грађанина нема уколико се не остварује као политичко биће. Уколико се та клица у њему потисне, остаје деполитизовани појединац вођен сопственим интересима, удаљен, како од идеала општег добра, тако и од сопствене слободе. Стога слобода и политичко деловање чине јединствено језгро грађанина (Arent, 1998).¹⁷

Иако је републиканска традиција ближа комунитаристичкој када је грађанство у питању, она има додирних тачака и са либерализмом. Обе традиције, наиме, наглашавају важност приватне сфере и слободе избора коју држава мора да омогући законима. Ипак, републиканизам даје већи значај политичкој заједници и политичкој партиципацији и почива на тврдњи да, уколико не постоји осећај за заједницу, а тиме и за опште добро, грађани постају пасивни и незаинтересовани за поредак, што отвара могућности за урушавање индивидуалне слободе и манипулацију од стране политичке класе. Стога се по републиканизму приватна слобода штити управо осећајем за заједницу од стране појединца који је чине (Sládeček 2001-2002: 183). По либералима, међу-

¹⁶ Политичка заједница као оквир грађанске партиципације може бити држава, град, па и општина.

¹⁷ И комунитаризам и републиканизам, дакле, потенцирају партиципацију, али док комунитаризам наглашава друштвену, републиканизам акценује политичку партиципацију. Управо у томе лежи једна од основних разлика ових традиција (Види Vujačić, 2007).

тим, у друштву постоји више концепција општег добра, а држава не сме наметати једну од њих. Институције власти не смеју бити наклоњене било којој партикуларној идеји и морају остати неутралне. На појединцима је да сами одреде своју концепцију добра, а такво право на избор треба да штите закони државе. Они, дакле, морају бити негативни, односно одређивати шта је забрањено и на тај начин отворати слободно поље избора појединцима о томе каквим ће вредностима и интересима бити привржени (Vujačić 2002: 281; Vujačić, 2007).

Историја социјалне и политичке мисли XIX и XX века сведочи о томе да је свака од концепција имала свој развојни ток који је интерферирао са различитим друштвено-политичким системима и идеологијама, што се потом рефлектовало и на саму теорију.¹⁸ Либерализам је већ почетком XIX века испливао као доминантна идеологија капиталистичког друштва у настајању, пре свега у његовој економској димензији, док ће се његова политичка димензија, инкорпорирана у ширење грађанских права и политичку инклузију грађана, развијати спорије кроз читав XX век. Док је либерализам имао тесне везе са вредностима просветитељског покрета, дотле би се могло рећи да је комунитаризам имао идејну блискост са противпросветитељским покретом- романтизмом. Концепција појединца из угла обе традиције (комунитаризма и романтизма) заснива се на схватању да је он продукт друштвене интеракције и културе. Способности које од човека чине биће *sui generis* продукт су управо друштвених односа и друштвених пракси, те либерално позивање на појединца који би био независан од читавог друштва није у складу са самом суштином човека (Matulović 1995: 92). Комунитаризам је, такође, своје уточиште налазио у идеологијама конзервативизма, као и социјализма. Са конзервативизмом га повезује схватање о примату заједничке културне основе политичке заједнице и значаја поретка, патриотизма, традиције и породице за једно друштво. Ипак, највише веза комунитаризам остварио је са комунизмом, јер је код оба идеја заједнице од примарног значаја. Током XX века заједница је на левим политичким пларформама “коришћена” онда када је требало оправдати залагање за државу благостања и мере редистрибутивне политике, док се с десна позивање на заједницу и данас може чути онда када се она наводи као извор колективног моралног ауторитета који треба да сачува традицију од напада оних начина

¹⁸ Један од најутицајнијих представника либералне доктрине XX века свакако је Ролс. Либералном аргументацијом аутор гради концепт друштвене правде која, по њему, мора бити темељ сваке политичке заједнице (Rols, 1998). Ипак, Ролсов либерални дискурс није прошао незапажено код комунитариста, па се динамика сукобљених аргументација две класичне грађанске традиције узбуркала почетком осамдесетих година XX века, што је обогатило друштвену мисао. Комунитаристички критички тон допирао је од стране Чарлса Тејлора (Taylor), Мајкла Волцера (Walzer), Мајка Сандела (Sandel) и Аласдера Мекинтајера (McIntyre), нарочито у погледу Ролсове либералне идеје о неутралности заједнице, али и других питања (Swift 2008: 158). Такође, од осамдесетих година критике либералне концепције уређења друштва тичале су се и примедбе да је свођење грађанства на правни статус (гласање и плаћање пореза) за исход имало деполитизацију грађана, запостављање важности друштвеног и политичког ангажмана (који, такође, мора бити једнако важан елемент грађанства) и препуштање политике класи професионалних политичара (Vasiljević 2016: 49).

живота који (наводно) штете друштву (одбрана хетеросексуалности, на пример) (Swift 2008: 159).

На крају крајева, ни једна од концепција у савремено доба није остала доследна својим идеалима, јер тако нешто није ни могуће. Стварност и друштвени живот увек су далеко сложенији и измичу свим тврдим оквирима у које теорија покушава да их уклопи. Управо се због тога и либерализам и комунитаризам међусобно налазе у односима интерференције. Као што, рецимо, комунитаризам одступа од неких својих постулата прихватајући либерално-демократску идеју о индивидуалној слободи и изборима, тако и либерализам прави компромисе са комунитаризмом. Свифт ово илуструје примером о увиђању неких заговорника либерализма о проблематичности неутралности државе, због чега се сам либерализам “цепа” на неутралистички и перфекционистички. Овај други либерализам далеко је ближи комунитаризму но изворном либерализму у погледу поимања могућности неутралности државе (Swift 2008: 188). Изречено потврђује и Ђорђе Павићевић, који сматра да ниједна од наведених концепција грађанства није успела да реши загонетке модерних плуралистичких друштава, што захтева и повлачи реинтерпретације унутар самих концепција (Pavićević 1997: 34). Поред компромиса и одступања од неких својих начела, занимљиво је, такође, испратити и здруживање либералне и комунитарне концепције које видимо на плану развоја капиталистичке националне државе. Баш као што је економски либерализам као своју подршку имао потребу за јаком законски уређеном националном државом, која би била његов територијално-политички оквир, тако су се и нека комунитаристичка начела, попут оног о чврстом заједничком идентитету политичке заједнице, остварила управо кроз идеју нације и национализма, који су постали кључни колективни идентитет концепта грађанства (заснованог на држављанству) од XIX, а највише током XX века.

Значајно је на овом месту споменути и неке савремене концепције грађанства, које представљају својеврсну допуну, али и критику класичних грађанских традиција. Вил Кимлика (Kymlicka) уважава либералну концепцију грађанства, али је допуњује идејом о троделном пакету групно диференцираних права која би била моћна правна грађанска регулатива у мултикултурним друштвима (Више у Vasiljević, 2016). Оштрији тон упућен либерализму долази од стране диференцираног грађанства, који се заснива на тврдњи да права морају бити групна, а не индивидуална (Jang, 2005). Универзалност и уздизање од свих идентитетских партикуларности које прокламује либерализам, условио је настанак лажно неутралног друштва и ситуацију да културне посебности остану занемарене или невидљиве. Атомизација друштва на изоловане појединце од који свако треба да следи сопствену концепцију општег добра звучи примамљиво, али у пракси заправо резултује маскирањем групних интереса са којима су појединци на одређени начин нужно скопчани. Зато Ирис Мерион Јанг (Young) сматра да би требало оформити нови сет права за сваку дефаворизовану друштвену групу којим би се оне кроз разне механизме партиципације

могла укључити у друштво. Ипак, иако је овде превасходно на удару критика либерализам, није сасвим јасно ни како се комунитаристичка традиција “сналази” са плурализмима у друштву. Инистирање на примарности једног идентитета (као што је нпр. национализам) или монистичке визије општег добра политичке заједнице, свакако није компатибилно са мултикултурном реалношћу савременог света. Уколико би се комунитаризам приклонио варијанти постојања мултипликованих варијанти општег добра, односно равноправном постојању више културно-идентитетских парадигми, онда би он, условно речено, могао бити ближи концепцијама које заговарају аутори окупљени око идеје групнодиференцираних права.

Својеврсну критику традиционалних концепата представљају и идеја радикалног плурализма Шантал Муф (Mouffe), као и уставни патриотизам Јиргена Хабермаса (Habermas). Муфова покушава да превазиђе недостатке либерализма и комунитаризма, али истовремено и да од обе узме оно што сматра валидним и применљивим за савремено друштво. На тај начин она грађанство не постулира само као један од могућих идентитета (што чини либерализам), нити га види преодминантним у односу на друге (као што то наглашавају комунитаризам, али и грађански републиканизам). Овде радикални плурализам јесте формула која се прилагођава савременом плуралистичком друштву, видећи грађанство као оквир који са једне стране омогућава да појединци следе различите концепције слободе и општег добра, али уз постојање услова за комуникацију и упућеност једних на друге (што у овој концепцији представља својеврсно опште добро) (Podunavac 2001: 153). Синтеза републиканизма и либерализма уз наглашавање комуникације присутна је и код Хабермаса. Он уважавање индивидуалне слободе види као основну претпоставку демократије, али истиче и неопходност постојања једне наднационалне грађанске културе која би била гарант њеног важења. Цивилно друштво у теорији комуникативног деловања постаје основни социјални простор комуникације, расправљања политички и морално једнако вредних субјеката, а процедурална правила овог политичког процеса (реципроцитет, публицитет, одговорност) гарантују легитимност донесених одлука.¹⁹

Закључна разматрања

Последња промишљања грађанства тичу се израстања бројних нових концепата грађанства. Иако веома разнородни, заједничко им је настојање да скрену пажњу на партикуларне запостављене друштвене категорије и концепт грађанства учине компатибилним са савременим друштвом у глобализацији. Фокусирајући се на групе које виде искљученим, они указују на то да је друштвени живот и даље дубоко прожет неједнакостима и неправдама, а да

¹⁹ Више о примени принципа уставног патриотизма на европску заједницу видети у Habermas 1995: 255-283.

многовековно промишљање концепције грађанства у пракси није довело до успостављања инклузивног друштва. Неки од нових концепата грађанства су феминистичко, које се бави питањем историјске искључености жена из грађанских права и његовим савременим формама. Њему блиски концепти су интимно и сексуално грађанство, који се, грубо речено, фокусирају на анализу права грађана у домену приватности и интимности. Наднационализација друштвених и политичких институција и културе резултује потрагама за моделом грађанства који би уредио односе растућег броја странаца, односно мобилних, детериторијализованих грађана и држава у којима (повремено) живе и које посећују. Концепти који покрећу ове и сличне теме су европско, космополитско, постнационално, мобилно, мањинско грађанство и други. Свакако вреди споменути и све присутнији концепт еколошког грађанства, који се бави питањем грађанских права и одговорности, акцентујући највише права на живот грађана у здравој животној средини, заштиту животне средине по себи, али и несразмеру у домену права и одговорности која постоји на плану активности великих компанија у конкретним срединама.²⁰

Упркос бројним новим моделима грађанства, као и доприносу који дају и критикама које им се упућују, чини се да либерализам и комунитаризам као класични концепти грађанства остају базични и незаобилазни оквири свих новијих разматрања фигуре грађанина и позиције поједница и група унутар политичке заједнице. Зато се питања, теме и захтеви које покрећу нови концепти грађанства не могу разматрати као сасвим изоловани од традиционалних оквира (комунитаризма и либерализма), већ само у интерференцији са њима.

У сваком случају, прича о концепцијама грађанства, па и либерализму и комунитаризму који су у фокусу овог рада, не назире се крај. И након много векова, што политичко-филозофског промишљања, што политичке праксе, једначина грађанства није решена. Зато се намеће закључак да је промишљање концепта грађанства остаје вечита инспирација и изазов, али и више од тога. Овај задатак у плуралистичким и глобализованим друштвима једна је од највећих политичких потреба.

Литература

- Arent, Hana (1998) *Izvori totalitarizma*. Beograd: Feministička izdavačka kuća.
Aristotel (1970) *Politika*. Beograd: Kultura.
Berlin, Isaija (1992) *Četiri ogleđa o slobodi*. Beograd: Nolit.
Božilović, Jelena (2017) *Urbano građanstvo: koncept i praksa*. Beograd: Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu. Doktorska disertacija.
Dentile, Emilio (2009) *Religije politike*. Beograd: XX vek.
Habermas, Jürgen (1995) "Citizenship and National Identity: Some Reflections on the

²⁰ Више о теми нових концепата грађанства у Božilović, 2017. и Vasiljević, 2013.

- Future of Europe” In: Beiner, R. (ed). (1995) *Theorizing citizenship*. New York: State University of New York press, pp. 255–283.
- Hajn, Diter (2010) *Istorija – Leksikon pojmova*. Beograd: Clio.
- Hobs, Tomas (2006) *Čovek i građanin*. Beograd: Hedone.
- Jakopec, Petar (2019) *Liberalizam i republikanizam: Lockeovo i Rousseauovo razumijevanje političke zajednice*. Zagreb: Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu. Doktorski rad.
- Jang, I. M. (2005). *Pravednost i politika razlike*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Lok, Džon (1978) *Dve rasprave o vladi*. Beograd: Mladost.
- Matulović, Miomir (1995) “Liberalizam, komunitarizam ili republikanizam: kritičke primjedbe uz Pettittovu odbranu republikanizma”. U: *Politička misao*, Vol. XXXII, No. 1, str. 89-98.
- Mićunović, Dragoljub (1997) *Socijalna filozofija: ogledi*. Beograd: Filip Višnjić.
- Molnar, Aleksandar (2004) „Građanin“, U: *Kritički pojmovnik civilnog društva (II)*“. Krstić, P. (ur), Beograd:Grupa 484.
- Монтескје, Шарл де (2011) *Дух закона*. Beograd: Завод за уџбенике.
- Pavićević, Đorđe (1997) “Komunitarno-liberalni spor u savremenoj filozofiji”. U: *Filozofija i društvo* IX-X, STR. 31-42.
- Pocock, J.G.A. „The ideal of citizenship since classical times“, In: Beiner, R. (ed). (1995) *Theorizing citizenship*. New York: State University of New York press, pp. 29–53.
- Podunavac, Milan (2001) *Princip građanstva i poredak politike*. Beograd: Fakultet političkih nauka i Čigoja štampa.
- Rols, Džon (1998) *Politički liberalizam*. Beograd: Filip Višnjić.
- Sládeček, Michal (2001–2002) “Pojmovno određenje političke zajednice”, *Filozofija i društvo* XIX/XX, str. 179–192.
- Svift, Adam (2008) *Politička filozofija*. Beograd: Clio.
- Tenis, Ferdinand (1987) “Zajednica i društvo”. U: *Formalizam u sociologiji*, ur. Lukić, Radomir, str. 235-241.
- Vasiljević, Jelena (2013) „Građanstvo: Neka razmatranja o klasičnim osnovama i savremenim trendovima rekonceptualizacije“, *Filozofija i društvo* XXIV (3), str. 135–155.
- Vasiljević, Jelena (2016) *Antropologija građanstva*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Veber, Maks (1976) *Privreda i društvo 1–2*. Beograd: Prosveta.
- Vujačić, Ilija (2002) *Politička teorija*. Beograd: Čigoja štampa.
- Vujačić, Ilija (2007) „Oblici građanstva i multikulturalizam“. U: *Položaj nacionalnih manjina u Srbiji*, ur. Stanovčić, Vojislav. SANU. Beograd: 2007.

CITIZENSHIP WITHIN LIBERALISM AND COMMUNITARISM: HISTORICAL DEVELOPMENT AND INTERFERENCES

Abstract: The focus of the study is the analysis of the historical genesis of two classical traditions of citizenship: communitarism and liberalism. Both traditions owe their origins and foundations to ancient civilizations (Greece or Rome), but they are fully developed in the new century, through modern philosophical and political speculations. In modern age, both communitarism and liberalism will be an important subject of controversy and will be embedded in different ideologies or interfere with them during the nineteenth and twentieth centuries, which continues today. Modern pluralistic societies, however, point to the lack of both civic traditions when it is necessary to find favorable solutions to civic inclusion of different cultural groups and identities. At the end of the twentieth century, there was a renewed interest in citizenship theory and a number of new models and theoretical proposals were emerging, including group-differentiated citizenship, as well as other concepts, some of which are cited in the paper. All of them represent a critical review of classical civic traditions, but nevertheless it shows that no new concept can theoretically or practically be completely isolated from communitarism and liberalism and their theoretical achievements.

Keywords: Citizenship, communitarism, liberalism, political community, republicanism.

ПРЕВОДИ

—

TRANSLATIONS

КАПИТАЛ И ИДЕОЛОГИЈА – УВОД²

Апстракт: Сва људска друштва морају да оправдају своје неједнакости: морају да пронађу разлоге за њих, у противном, постоји опасност да се целокупна политичка и друштвена структура уруши. Идеологије из прошлости, ако их пажљиво проучимо, нису у том погледу ништа необичније од данашњих. Управо тиме што указујемо на мноштво могућих путања и њихових рачвања можемо преиспитати темеље сопствених институција и размотрити услове за њихову трансформацију. Користећи упоредне податке, изузетно опсежне и детаљне, ова књига прати историју режима неједнакости и скицира њихову будућност, истовремено из економске, социјалне, интелектуалне и политичке перспективе, почев од предмодерних сталешких и робовласничких друштава па све до модерних постколонијалних и хиперкапиталистичких, укључујући и власничка, колонијална, комунистичка и социјалдемократска друштва. Насупрот дискурсу хипернеједнакости који се наметнуо осамдесетих и деведесетих година прошлог века, ова књига показује да је управо борба за равноправност и образовање, а не сакрализација имовине, омогућила економски развој и напредак човечанства. Ослањајући се на сазнања из светске историје могуће је прекинути са фатализмом који подстичу актуелне политике идентитета и осмислити партиципативни социјализам за XXI век: ново разумевање једнакости усмерено на универзалне вредности, нову идеологију једнакости, друштвене својине, образовања и расподеле знања и моћи.

Кључне речи: капитал, идеологија, неједнакост

Увод

Свако људско друштво мора да оправда своје неједнакости: морамо да пронађемо разлоге за њих, у супротном постоји опасност да се целокупна политичка и друштвена структура уруши. Свако историјско раздобље на тај начин производи скуп противречних дискурса и идеологија који настоје да учине легитимном неједнакост каква већ постоји или би требало да постоји, и да опишу економска, друштвена и политичка правила која омогућавају структурисање

¹ thomas.piketty@psemail.eu

² Превод почетних делова „Увода“ из: Thomas Piketty (2019) *Capital et idéologie*, Paris: Éditions du Seuil, pp. 13–26. (Одломци књиге, као и пратећи материјал – графикони, табеле, базе података, технички додаци, презентације – доступни су за бесплатно преузимање на личној страници професора Пикетија на сајту *Париске школе економије*: <http://piketty.pse.ens.fr/fr/ideologie> – прим. ред.)

целине. Из овог сукоба, који је истовремено интелектуални, институционални и политички, углавном проистиче један или више владајућих наратива на које се ослањају сви режими неједнакости.

У савременим друштвима, пре свега је реч о власничком, предузетничком и меритократском наративу: модерна неједнакост је праведна, јер је резултат слободног избора у којем сви имају исте шансе за приступ тржишту и својини, и где сви спонтано имају користи од нагомилавања богатства у рукама најбогатијих, који су уједно и најпредузимљивији, најзаслужнији и најкориснији. То би била позиција сасвим супротна схватању неједнакости које је постојало у предмодерним друштвима, заснованом на крутим, произвољним и често деспотским статусним неједнакостима.

Проблем је у томе што је, по свему судећи, овај важан власнички (*propriétariste*)³ и меритократски наратив, који се по први пут прославио у XIX веку, после пропасти *Ancien Régime*-а и сталешких друштава (*sociétés d'ordres*)⁴, и који је крајем XX века, услед пада совјетског комунизма и тријумфа хиперкапитализма, претрпео радикалну промену пребацујући фокус на глобалне токове, све крхкији. То доводи до противречности чији се облици сасвим сигурно разликују у Европи и Сједињеним Државама, у Индији и у Бразилу, у Кини и у Јужној Африци, у Венецуели и на Блиском Истоку. Међутим, те различите путање (*différentes trajectoires*)⁵, које потичу од специфичних и делимично повезаних историјских прилика, почетком XXI века постају међусобно све повезаније. Само транснационална перспектива може да омогући боље разумевање слабости ових наратива и почетак изградње алтернативе.

Заправо, пораст друштвено-економских неједнакости видљив је у готово свим деловима света од осамдесетих и деведесетих година XX века. У неким случајевима попримиле су тако велике размере да је све теже оправдати их у име општег интереса. Уз то, готово свуда постоји огроман јаз између званичних меритократских залагања и стварности с којом су суочени сиромашнији слојеви друштва у погледу приступа образовању и богатству. Меритократски и предузетнички дискурс често се појављује као погодан начин за победнике (најбогатије) у актуелном економском систему да оправдају било који степен неједнакости, а да уопште не морају да их разматрају, као и да стигматизују гу-

³ Власничка идеологија је идеологија друштва приватног власништва, заснована на сакрализацији права власништва. Друштво власништва (које се понекад назива и власничко друштво): друштвени поредак заснован на квазирелигијској одбрани имовинских права као нужног услова социјалне и политичке стабилности. Друштва власништва цветала су у Европи и Сједињеним Државама у XIX и почетком XX века. (Сва објашњења термина, уколико није другачије наведено, преузета су из *Речника [Glossary]* у: Thomas Piketty (2020) *Capital and Ideology*, Cambridge, MA; Harvard University Press, pp. 1043-1044.)

⁴ Сталешко друштво: тип друштва заснован на равнотежи између интелектуалних и ратничких елита и на специфичним облицима власништва и односа моћи.

⁵ Путање и скретнице/рачвања/бифуркације: у француском тексту се помињу *trajectoires et bifurcations* да би се описали путеви којима су кренула различита друштва током њихове историјске еволуције, те временске тачке када су учињена пресудна скретања или заокрети.

битнике (најсиромашније) због њиховог недостатка заслуга, врлине и марљивости. То пребацавање кривице на најсиромашније није постојало, или барем не у толикој мери, у претходним режимима неједнакости, који су више инсистирали на функционалној комплементарности између различитих друштвених група.

Оно што карактерише нове облике неједнакости јесте скуп дискриминаторних пракси и статусних и етно-религијских неједнакости. Ова меритократска бајка веома штуро описује насиље које је толико брутално да веома подсећа на насиље које је било присутно у старим облицима неједнакости од којих толико желимо да се дистанцирамо. Можемо навести облике дискриминације са којима се суочавају бескућници или пак, они који долазе из појединих квартава или су неког одређеног порекла. Не треба заборавити и на мигранте који се утапају покушавајући да пређу Средоземно море. Без новог, уверљивог, универзалистичког наратива који промовише једнакост, све је вероватније да ће изазови растуће неједнакости, миграција и климатских промена убрзати повлачење у идентитетске (*identitaire*)⁶ националистичке политике које су засноване на страховима од „велике замене“ једне популације другом. Ово смо видели у Европи током прве половине XX столећа и изгледа да се поново дешава у различитим деловима света у првим деценијама XXI века.

Први светски рат покренуо је покрет разарања, а затим редефинисање врло неједнаке глобализације трговине и финансијских токова током *Belle Époque* (1880-1914), епохе која је била „лепа“ само у поређењу са изливом насиља које је уследило, а која је, заправо, била лепа пре свега за власнике, а нарочито за белог власника. Ако радикално не преобликујемо садашњи економски систем како бисмо га учинили таквим да буде више једнакости, да буде праведнији и одрживији, како између земаља тако и унутар земаља, онда би ксенофобични „популизам“ и његови могући будући изборни успеси могли веома брзо да покрену уништавање глобалне, хиперкапиталистичке, дигиталне економије која влада светом од деведесетих година XX века.

Знање и разумевање историје су и даље наши највећи адути у избегавању ове опасности. Свако људско друштво има потребу да оправда своје неједнакости, а та оправдања увек садрже делове истине и преувеличавања, смелости и кукавичлука, идеализма и егоизма. За потребе овог истраживања, „режим неједнакости“ (« *régime inégalitaire* ») ће бити дефинисан као скуп дискурса и институционалних диспозитива који имају за циљ да оправдају и структуришу економске, социјалне и политичке неједнакости датог друштва. Сваки режим има своје слабости и може да преживи само ако се стално редефинише, често на борбен и насилан начин, али и ослањањем на заједничка искуства и знања. Ова књига говори о историји и будућности режима неједнакости. Прикупљајући историјске материјале који се односе на друштва која су веома удаљена једна од других, а која се најчешће не познају или одбијају да се међусобно упореде,

⁶ Идентитетска идеологија је идеологија која је организована око идентификације са посебном друштвеном групом, често заснованом на одређеном етничком, расном или верском идентитету.

надам се да ћу допринети бољем разумевању текућих промена из угла глобалне и транснационалне перспективе.

Из ове историјске анализе произлази важан закључак: борба за једнакост и образовање је та која је омогућила економски развој и људски напредак, а не сакрализација имовине, стабилности и неједнакости. Нови хиперинегалитарни дискурс (*récit hyperinégalitaire*) који се појавио од осамдесетих и деведесетих делом је производ историје комунизма и његове пропасти. Али то је, такође, и плод незнања и расподеле знања, што је у великој мери допринело подстицању фатализма и актуелних политика идентитета (*les dérives identitaires*)⁷. Пратећи историјски ток, из мултидисциплинарне перспективе, могуће је доћи до уравнотеженијег дискурса и скицирати контуре новог партиципативног социјализма за XXI век; то јест нови универзални наратив једнакости, нову идеологију једнакости, друштвеног власништва, образовања и дељења знања и моћи, оптимистичнију у погледу људске природе, а такође прецизнију и убедљивију од претходних дискурса, јер је чвршће повезана са лекцијама светске историје. Наравно, свако има право да сам донесе свој суд, као и да прузме ову радну и привремену верзију мојих предавања како би наставио да их даље (пре)обликује и разрађује.

Пре него што опишем структуру ове књиге и различите фазе мог историјског излагања, од проучавања тернарних (*sociétés ternaires*)⁸ и древних робовласничких, па све до модерних постколонијалних и хиперкапиталистичких друштава, почећу приказом главних извора на које се ослањам, и начина на који је овај рад повезан са мојим претходним делом, *Капитал у XXI веку*. Али прво морам да кажем неколико речи о појму идеологије коришћеном у овом истраживању.

Шта је идеологија?

Покушаћу да у контексту ове књиге користим појам идеологије у позитивном и конструктивном смислу, тј. као скуп *a priori* веродостојних идеја и дискурса, који настоје да опише како би друштво требало да буде уређено.

Идеологија ће бити разматрана истовремено кроз њене социјалне, економске и политичке димензије. Идеологија је мање или више кохерентан покушај да се дају одговори на изузетно широк скуп питања о пожељној или идеалној организацији друштва. Узевши у обзир сложеност постављених питања, потпуно је разумљиво да ниједна идеологија никада не може да добије потпуну сагласност свих по свим питањима: идеолошки сукоб и неслагање су

⁷ Видети: Jean-Claude Kaufmann (2014) *Identités, la bombe à retardement*, Paris: Éditions Textuel. (прим. прев.)

⁸ Тернарно или трифункционално друштво је оно чију структуру чине три функционалне групе: свештенство, племство и радници (трећи сталез). Тернарни или трифункционални образац може да се нађе у готово свим премодерним друштвима у свету, укључујући Кину и Јапан.

у самој сржи идеологије. Међутим, свако друштво мора да покуша да одговори на та питања, често на основу сопственог историјског искуства, а понекад ослањајући се и на искуства других. Сваки појединац, такође, у великој мери осећа да мора да има неко мишљење у вези са тим фундаменталним и егзистенцијалним питањима, ма колико непрецизно и ограничено оно било.

Посебно је важно питање политичког режима, тј. скупа правила која описују обресе заједнице и њене територије, механизме за доношење колективних одлука унутар ње и политичка права њених чланова. Ово укључује различите облике политичке партиципације, улогу држављана и странаца, председника и скупштина, министара и краљева, странака и избора, царстава и колонија.

Тakoђе је важно и питање имовинског режима, односно скупа правила која описују различите облике могућих својинских односа, као и правне и практичне процедуре које дефинишу и уоквирују односе власништва између дотичних друштвених група. Ово укључује улогу приватне и јавне својине, власништва некретнина и финансија, земље и минерала, поробљених и потчињених, интелектуалне и нематеријалне својине, као и регулисање односа између власника и купаца, племића и сељака, господара и робова, акционара и најамних радника.

Свако друштво, сваки режим неједнакости, карактерише скуп мање или више кохерентних и трајних одговора на питање у вези са политичким и имовинским режимом. Ова два низа одговора и дискурса често су тесно међусобно повезана, јер у великој мери и један и други потичу из теорије о друштвеним неједнакостима и постојећих неједнакости између различитих друштвених група (која је стварна или измишљена, легитимна или нелегитимна). Одговори обично укључују разне друге интелектуалне и институционалне механизме, а посебно образовни режим (тј. правила и институције које организују пренос духовних вредности, знања и идеја: породице, цркве, родитељи, школе и универзитети) и порески систем (тј. механизме за обезбеђивање адекватних ресурса за државе или регионе, градове или царства, као и за друштвене, верске и друге колективне организације различите природе). Међутим, добијени одговори могу знатно да варирају. Можемо да се сложимо око политичког, али не и имовинског режима, или пак, око једног аспекта фискалне или образовне политике, али не око другог. Идеолошки сукоб је готово увек вишедимензионалан. Чак и ако се деси да један аспект сукоба добије примат на неко време, то може само да пружи илузију већинског консензуса, а понекад и да омогући широку колективну мобилизацију и историјске трансформације великог обима.

Границе и својина

Да поједноставимо, можемо рећи да сваки режим неједнакости, свака идеологија неједнакости, почива на теорији граница и теорији својине.

С једне стране, мора се одговорити на питање границе. Морамо објаснити ко је део људске и политичке заједнице којој припадамо, а ко није, на којој

територији, које институције управљају једном заједницом и како она мора да организује своје односе са другим заједницама, унутар широке универзалне људске заједнице (која се, сходно идеологији, може мање или више препознати као таква). То је углавном питање политичког система, које има значајне импликације и на питање о друштвеној неједнакости, нарочито о одвајању грађана од оних који то нису.

С друге стране, мора се одговорити и на питање својине: да ли можемо да поседујемо друге појединце, пољопривредно земљиште, зграде, предузећа, природне ресурсе, знање, финансијска средства, јавни дуг и на основу којих то практичних модалитета и по ком правном и судском систему морамо да организујемо односе између власника и не-власника и одржавање тих односа? Ово питање имовинског система, заједно са питањима која се тичу образовног и пореског система, утиче на структуру друштвене неједнакости и њену еволуцију.

У већини предмодерних друштава, питања политичког и власничког режима, другим речима питања моћи над појединцима и моћи над стварима (тј. предмета поседовања, који су понекад људи, као у случају ропства и који у сваком случају пресудно утичу на односе моћи међу људима) директно и непосредно су повезана. Ово је очигледно у робовласничким друштвима, где су ова два питања у великој мери испреплетена: неки појединци поседују друге, и истовремено су и њихови владари и власници.

Исто се дешава, али на нешто суптилнији начин, и у тернарним или „трифункционалним“ друштвима (то јест, друштвима која су подељена на три функционалне класе: клерикалну и верску, класу племића и ратника, грађанску и радничку класу). У овом историјском облику, посматрано у већини предмодерних цивилизација, две доминантне класе су нераскидиво повезане са владајућим класама којима су дате суверене моћи (*pouvoirs régaliens*)⁹ и имућним класама. Вековима је *landlord* био и господар/владалац (*seigneur*) људи који живе и раде на земљи, колико и господар саме земље.

Друштва власника, која доживљавају процват нарочито у Европи у XIX веку, напротив, настоје да строго раздвоје питање имовинских права (које се сматра универзалним и отвореним за све) и питање суверене власти (која је убудуће била монопол централизоване државе). Политички режим и власнички режим су ипак остали тесно повезани, с једне стране, зато што су политичка права дуго била резервисана за власнике, у оквиру такозваних цензусних¹⁰ (*censitaire*) политичких режима, а са друге стране и у већој мери, због многобројних уставних правила која су наставила (и настављају) драстично да огра-

⁹ Суверена права или моћи: моћи (обезбеђивања/гарантовања/старања о) сигурности, (прописивања и дељења) правде и законите употребе насиља. (текст у заградама – прим. ред.)

¹⁰ У цензусном режиму право гласа је зависило од обима имовине. Квалификација за бирача се углавном испуњавала плаћањем пореза на имовину изнад одређеног износа. На пример, током рестаурације у Франуској (1815–1830), право гласа било је резервисано за мушкарце старије од 30 година који су плаћали најмање 300 франака директних пореза (што је у пракси значило да је право гласа имало око 100 000 људи или отприлике 1 проценат одраслих мушкараца). Услови за стицање права гласа су се временом мењали.

ничавају сваку могућност да политичка већина редефинише власнички режим на законит и ненасиљан начин.

Видећемо да питања политичког режима и власничког режима у стварности никада нису престала да буду нераскидиво повезана, од предмодерних тернарних и робовласничких друштава до модерних, постколонијалних и хиперкапиталистичких друштава, наравно пролазећи и кроз власничка, као и комунистичка и социјалдемократска друштва, која су се развила као реакција на кризе неједнакости и идентитета које су проузроковала друштва заснована на (приватном) власништву.

Зато предлажем да анализирамо ове историјске трансформације користећи појам „режим неједнакости“, који укључује и политички и власнички режим (а, чак, и образовни и фискални) и омогућава да се боље сагледа њихова међусобна повезаност. Како би илустровали структуралне и постојане везе између политичких и власничких режима, још увек присутне у данашњем свету, можемо, такође, навести непостојање било каквог демократског механизма који би омогућио већини грађана Европске уније (*a fortiori* и већини грађана света) да усвоји било какав (општи) порез или било какав заједнички пројекат редистрибуције и развоја, узевши у обзир право фискалног вета сваке земље, ма колико њено становништво било малобројно, и без обзира на повластице које, уосталом и добија захваљујући трговинској и финансијској припадности тој заједници.

Уопштеније говорећи, главна чињеница је да је савремена неједнакост чврсто и снажно структурисана системом граница, националности и социјалних и политичких права са којим је повезана. То, уосталом, доприноси стварању жестоких идеолошких и вишедимензионалних сукоба, на самом почетку XXI века, а у вези са питањима неједнакости, миграција и идентитета, што знатно отежава изградњу већинских коалиција које би омогућиле суочавање са порастом неједнакости. Конкретно, етно-религијски и национални расколи често спречавају да се широке народне масе различитог порекла и из различитих земаља окупе у једну политичку коалицију, што може само да иде у прилог богатима и даљем стварању неједнакости, услед недостатка идеологије и програмске платформе која би била довољно убедљива да увери социјално угрожене друштвене групе да је оно што их повезује важније од онога што их дели. Ова питања биће разматрана нешто касније. Овде једноставно желим да нагласим да тесна повезаност између политичког и власничког режима постоји одавно. Овај дуготрајни структурални однос не може да се ваљано анализира ван једне дугорочне историјске и шире транснационалне перспективе.

Идеологију треба схватити озбиљно

Неједнакост није економска или технолошка: она је идеолошка и политичка. Ово је вероватно најочигледнији закључак историјског истраживања представљеног у овој књизи. Другим речима, тржиште и конкуренција, про-

фит и зараде, капитал и дуг, квалификовани и неквалификовани радници, држављани и странци, порески рајеви и конкурентност не постоје као такви. То су друштвени и историјски конструкти који у потпуности зависе од правног, фискалног, образовног и политичког система који изаберемо да успоставимо и категорија које им приписујемо. Ови избори се пре свега односе на представе које свако друштво има о социјалној правди и праведној економији, као и политичко-идеолошких односа снага између различитих група и одговарајућих дискурса. Важно је нагласити да ти односи снага нису само материјални: већ су исто тако, а можда и више, интелектуални и идеолошки. Другим речима, идеје и идеологије су у историји веома важне. Оне нам константно омогућавају да замишљамо и структуришемо нове светове и различита друштва. Вишеструке путање су увек могуће.

Овај приступ се разликује од многих конзервативних дискурса који настоје да нас увере да постоје „природни“ темељи за неједнакост. Није изненађујуће да елите из различитих друштава, у свим епохама и на свим географским ширинама, често теже да „натурализују“ неједнакости. Другим речима, покушавају да им припишу природне и објективне темеље, и да објасне да су постојеће социјалне разлике управо у интересу најсиромашнијих, али и друштва у целини, и да је у сваком случају њихово садашње уређење једино могуће и да не може бити суштински промењено, а да не изазове огромне проблеме. Историјско искуство показује супротно: неједнакости се у великој мери разликују, у различитим временима и на различитом простору, како по обиму тако и по структури, као и по условима и брзини промене, које би савременици често тешко могли да предвиде само неколико деценија раније. Понекад је то и доводило до извесних проблема. Али у целини, различити друштвени ломови и револуционарни и политички процеси који су омогућили да се смање и трансформишу неједнакости из прошлости, постигли су огроман успех и чине темељ наших најдрагоценијих институција, управо оних које су омогућиле да идеја о људском напретку постане стварност (универзално бирачко право, бесплатно и обавезно школовање, опште здравствено осигурање, прогресивне пореске стопе). Врло је вероватно да ће се исто догодити и у будућности. Данашње неједнакости и постојеће институције нису једине могуће, шта год о томе мислили конзервативци, и оне ће, такође, морати да се непрестано трансформишу и поново осмишљавају.

Али, овај приступ усмерен на идеологије, институције и разноврсност могућих путања се исто тако разликује и од појединих доктрина које су понекад квалификоване као „марксистичке“, и према којима би степен развоја производних снага и економских односа готово механички одредило идеолошку „надградњу“ једног друштва. Напротив, ја инсистирам на чињеници да постоји стварна аутономија сфере идеја, односно идеолошко-политичке сфере. За један одређени ниво развоја економије и производних снага (у мери у којој ове речи имају јасно значење, што није сигурно), увек постоји мноштво могућих идеолошких, политичких режима и режима неједнакости. На пример, теорија која тврди да је прелазак из феудализма у капитализам настао као механичка

последица индустријске револуције, не може да објасни сложености и разноликости историјских и политичко-идеолошких путања посматраних у различитим земљама и регионима света, посебно у колонизаторским и колонизованим регионима, као уосталом и унутар сваке друге заједнице, а изнад свега нам не омогућава да извучемо најкорисније лекције за следеће фазе. Ако се поново вратимо на ову причу, констатујемо да су одувек постојале и да ће увек постојати алтернативе. На свим нивоима развоја постоје бројни начини за структурисање економског, друштвеног и политичког система, за дефинисање својинских односа, за организовање пореског или образовног система, за решавање проблема јавног или приватног дуга, за регулисање односа између различитих људских заједница и тако даље. Увек постоји неколико могућих начина организовања друштва и односа моћи и имовине у њему, а ове разлике се не односе само на неке споредне ствари, далеко од тога. Конкретно, постоје бројни начини организовања имовинских односа у XXI веку, од којих неки могу да буду много кориснији за превазилажење капитализма од опције која само обећава његово уништење, не бринући о ономе што ће уследити.

Проучавање различитих историјских путања као и њихових бројних рачвања којима се није кренуло у прошлости је најбољи противотров и конзервативизму елита и оправдањима тобожњих револуционара који тврде да ништа не може да се уради док се не стекну зрели услови за револуцију. Проблем са овим оправдањима/алибијима је у томе што у недоглед одлажу свако размишљање о постреволуционарној будућности. Ово у пракси обично значи да је сва моћ призната/предата хипертрофираној држави, што може да буде једнако опасно као и квази-свети својински односи које је револуција намеравала да укине. Овакав став је у XX веку проузроковао знатну људску и политичку штету, а цену за то још увек плаћамо. Чињеница да је посткомунизам (у руској варијанти као и у својој кинеској верзији, као и до извесне мере у источноевропској варијанти, упркос свему што разликује ове три путање), почетком XXI века постао најбољи савезник хиперкапитализма директна је последица стаљинистичких и маоистичких комунистичких ломова и напуштања било каквих егалитаристичких и интернационалистичких амбиција које су из тога проистекле. Комунистичка катастрофа је, чак, успела да стави у други план штету коју су нанеле робовласничке, колонијалистичке и расистичке идеологије, као и да замрачи снажне везе ових идеологија са идеологијом власништва и хиперкапитализма, што није тако мала ствар (*mince exploit*).

Колико год је то могуће, покушаћу да у овој књизи озбиљно схватим идеологије. Посебно бих хтео да дам прилику свакој идеологији из прошлости, а посебно власничким, социјалдемократским и комунистичким идеологијама, али и сталешким, робовласничким (*esclavagiste*) или колонијалистичким идеологијама, стављајући их поново у њихов контекст. Полазим од принципа да свака идеологија, ма колико деловала екстремна и претерана у својој одбрани одређене врсте неједнакости или једнакости, на свој начин изражава одређену визију праведног друштва и социјалне правде. Увек постоји нека уверљива база за ову визију, нека искрена и доследна основа из које је могуће извући/

научити корисне лекције за будућност. То је могуће само под условом да се тај политичко-идеолошки развој не проучава апстрактно, тј. неисторијски и неинституционално, већ напротив, у оној форми коју је нека визија попримала у конкретним друштвима, историјским периодима и специфичним институцијама, за које су нарочито карактеристични одређени облици својине и фискалног и образовног режима. Ти облици морају бити ригорозно разматрани, без страха да се прецизно проуче правила и услови функционисања друштва (правни систем, пореска политика, образовни ресурси, итд.), без којих су и институције као и идеологије само празне љуштуре, неспособне да изазову истинску друштвену промену или подстакну (дуго)трајну лојалност.

Наравно, итекако сам свестан да постоји и пежоративна употреба концепта идеологије и да је та употреба понекад оправдана. Визија коју карактерише догматизам и недостатак бриге за чињенице често се описује као идеолошка. Проблем је у томе што су они који чврсто захтевају апсолутни прагматизам често највише „идеолошки (обојени)“ од свих (у пежоративном смислу те речи): њихова наводна постидеолошка позиција не успева да прикрије занемаривање чињеница, обим непознавања историје, изобличавајућу пристрасност и класне интересе. У том погледу, ова књига ће бити веома „чињенична“. Представићу бројна историјска кретања која се односе на структуру неједнакости и њену трансформацију у различитим друштвима, делом зато што сам се за то изворно специјализовао као истраживач, а делом јер сам убеђен да једино непристрасно проучавање доступних извора у вези са овим питањима омогућава напредак нашег колективног размишљања. То пре свега омогућава да се упореде друштва која се међусобно веома разликују и која често тврде да ни не могу да се пореде, пошто се сматрају „изузетним“, јединственим по питању своје путање, и тиме неподесним за компаративно проучавање, што је нетачно.

У исто време, добро ми је позната чињеница да расположиви извори никада неће бити довољни да се окончају сви спорови. Проучавање „чињеница“ никада неће омогућити да се дефинитивно реши питање идеалног политичког режима или идеалног режима својине или, пак, идеалног образовног или фискалног режима. Прво зато што „чињенице“ у великој мери зависе од институционалних прописа (пописа становништва, анкетних истраживања, пореске евиденције, итд.) и социјалних, фискалних или правних категорија које различита друштва измишљају како би себе описала, мерила и трансформисала. Другим речима, и саме „чињенице“ су конструкти и могу се правилно разумети једино у контексту сложених, унакрсних интеракција прожетих интересима посматрачког апарата и друштва које се проучава. То свакако не значи да се из ових когнитивних конструката не може научити ништа корисно, већ да сваки покушај учења мора узети у обзир ову сложеност и рефлексивност.

Друго, зато што су питања која се проучавају – природа идеалне друштвене, економске и политичке организације – сувише сложена да би се један јединствени закључак могао појавити из једноставног „објективног“ проучавања „чињеница“, које ће увек бити само одраз ограничености прошлих искустава и непотпуности нашег знања и промишљања којима смо били изложени.

И на крају, зато што је сасвим могуће да „идеални“ режим (какво год значење да припишемо овом термину) није јединствен и зависи од одређеног броја карактеристика оног друштва које се проучава.

Колективно учење и друштвене науке

Међутим, не намеравам да се држим општег идеолошког релативизма. Сувише је лако за научника друштвених наука да остане једнако удаљен од различитих уверења и да се не определи. На крају књиге ћу изнети своју позицију, али пре тога ћу покушати да најдетаљније могуће објасним путању коју сам следио, као и разлоге који су ме навели да заузмем одређена становишта.

Идеологије се обично развијају, пре свега, у складу са сопственим историјским искуством неког друштва. На пример, Француска револуција је делом настала из осећаја неправде и фрустрација које је изазвао *Ancien Régime*. Кроз ломове које изазива и промене које покреће, револуција заузврат доприноси трајној трансформацији перцепције идеалног режима неједнакости, зависно од успеха и неуспеха које различите друштвене групе приписују револуционарним експериментисањима, како у погледу политичке организације, тако и у погледу имовинског режима или пак, социјалног, фискалног или образовног система. Знања стечена током ових процеса, надаље условљавају све будуће политичке трансформације. Свака национална, политичко-идеолошка путања може се посматрати као гигантски процес колективног учења и историјског експериментисања. Овај процес је неизбежно конфликтан, јер различите друштвене и политичке групе, осим што немају увек исте интересе и тежње, немају ни исто сећање, ни исто тумачење догађаја, нити догађајима накнадно приписују иста значења. Ипак, из тих сазнајних процеса, може да искрсне, макар и накратко, национални консензус о одређеним питањима.

Премда ови колективни процеси учења имају свој рационални део, они имају и своја ограничења. Код нација је приметна тенденција да кратко памте (често се искуства сопствене земље забораве после неколико деценија, или се, пак, људи сећају само неких делића, ретко кад изабраних насумично). Што је још горе, сећање је обично уско националистичко. Не будимо превише песимистични: свако друштво понекад научи неке лекције из искустава других земаља, кроз сазнања које о њима има, а свакако и кроз мање или више насилне сусрете између различитих друштава (ратове, колонизације, окупације, мање или више неравноправне споразуме, што није увек најпожељнији, нити најделотворнији начин учења).

Али, у суштини, различите визије идеалног политичког режима, пожељног режима својине или праведног правног, фискалног или образовног система измишљају се на основу националних искустава из те области и готово у потпуности занемарују искуства других земаља, посебно када су оне перципиране као удаљене и када се виде као цивилизацијски, религијски или морално различите, или, пак, онда када су се контакти са њима одвијали на насилан

начин (што може појачати осећај радикалне различитости). Уопштеније говорећи, процеси колективног учења се често заснивају на релативно грубим и непрецизним представама о институционалним уређењим која постоје у другим друштвима (или чак у оквиру исте земље или у суседним земљама). Ово не важи само за политичку сферу, већ и за правне, фискалне и образовне институције. Корисност од лекција стечених кроз таква искуства колективног учења је стога донекле ограничена.

Очигледно је да та ограничења нису дата једном заувек. Она се развијају у складу са вишеструким процесима ширења и мобилизације знања и искустава: путем школа и књига, миграција и мешовитих бракова, странака и синдиката, мобилности и размена, новина и медија и тако даље. Управо овде истаживања из области друштвених наука могу да одиграју своју улогу. Детаљним упоређивањем историјских искустава из различитих земаља и културних и цивилизацијских подручја, коришћењем расположивих извора на што систематичнији начин, проучавањем развоја структуре неједнакости и политичко-идеолошких режима у различитим друштвима, уверен сам да је могуће допринети бољем разумевању трансформација које су у току. Изнад свега, такав упоредни, историјски и транснационални приступ омогућава нам да формирамо прецизнију представу о томе како би могла да изгледа боља политичка, економска и друштвена организација у различитим друштвима света у XXI веку, а посебно у глобалном друштву, пошто је глобална заједница једна политичка заједница којој сви припадамо. Наравно, ја никако не тврдим да су закључци које ћу представити у овој књизи једини могући. Чини ми се да они најлогичније произлазе из доступних историјских искустава и материјала које ћу представити, а покушаћу да објасним што је прецизније могуће догађаје и поређења која ми се чине пресудним за извођење овог или оног закључка (без покушаја да прикријем неизвесности које остају), с тим што се подразумева да и ови закључци зависе од врло ограниченог знања и резоновања. Ова књига је само мали корак у огромном процесу колективног учења, а ја сам бескрајно знатижељан и нестрпљив да сазнам наредне фазе ове људске пустоловине.

Такође бих желео да додам, због оних који оплакују пораст неједнакости и политике (губљења) идентитета, као и због оних који се прибојавају да је на мене дошао ред да ламентирам, да ова књига ни на који начин није књига јадиковања. По природи сам оптимиста и мој први циљ је да помогнем да се пронађу решења за проблеме који су пред нама. Уместо да увек видимо чашу која је до пола празна, можемо се задивити пред том чудесном способношћу људских друштава да измишљају нове институције и начине удруживања, да уједињују милионе (понекад и стотине милиона, ако не и милијарде) људи који се никада нису срели и који се никада неће срести, и који се међусобно не познају и који би могли и да униште једни друге уместо да прихвате мирољубив суживот. Ово је вредно дивљења. Штавише, друштва могу да остваре овај подвиг иако знамо мало о томе како би требало да изгледа идеалан режим, па према томе и каква су правила оправдана. Ипак, наша способност да замислимо нове институције има своја ограничења. Зато нам треба помоћ рационалне анализе.

То што је неједнакост идеолошка и политичка, а не економска или технолошка, не значи да неједнакост може тек тако да нестане. То значи, нешто скромније, да треба озбиљно да схватимо идеолошко-институционалну разноликост људских друштава и да будемо опрезни према свим дискурсима који настоје да натурализују неједнакости и негирају постојање алтернатива. То, такође, значи да треба пажљиво да проучимо институционалне прописе и специфичности правних, фискалних или образовних система различитих земаља, јер управо ти детаљи одређују да ли ће сарадња бити успешна или не, и да ли ће се једнакост повећати или смањити. Добра воља није довољна без чврсте когнитивне и институционалне подлоге. Ако успем да пренесем читаоцима бар нешто од своје задивљености овим промишљањима и да их убедим у то да су историјска и економска сазнања превише важна да би се тек тако препустила другима (историчарима и економистима), онда ће мој циљ бити у потпуности остварен.

Превод са француског језика: Александра Срдановић
Стручна редакција¹¹: Милош Јовановић, Александра Николајевић и Гордана Стојић

CAPITAL ET IDÉOLOGIE – INTRODUCTION

Résumé: Toutes les sociétés humaines ont besoin de justifier leurs inégalités : il faut leur trouver des raisons, faute de quoi c'est l'ensemble de l'édifice politique et social qui menace de s'effondrer. Les idéologies du passé, si on les étudie de près, ne sont à cet égard pas toujours plus folles que celles du présent. C'est en montrant la multiplicité des trajectoires et des bifurcations possibles que l'on peut interroger les fondements de nos propres institutions et envisager les conditions de leur transformation.

À partir de données comparatives d'une ampleur et d'une profondeur inédites, ce livre retrace dans une perspective tout à la fois économique, sociale, intellectuelle et politique l'histoire et le devenir des régimes inégalitaires, depuis les sociétés trifonctionnelles et esclavagistes anciennes jusqu'aux sociétés postcoloniales et hypercapitalistes modernes, en passant par les sociétés propriétaire, coloniales, communistes et sociales-démocrates. À l'encontre du récit hyperinégalitaire qui s'est imposé depuis les années 1980-1990, il montre que c'est le combat pour l'égalité et l'éducation, et non pas la sacralisation de la propriété, qui a permis le développement économique et le progrès humain. En s'appuyant sur les leçons de l'histoire globale, il est possible de rompre avec le fatalisme qui nourrit les dérives identitaires actuelles et d'imaginer un socialisme participatif pour le xxie siècle : un nouvel horizon égalitaire à visée universelle, une nouvelle idéologie de l'égalité, de la propriété sociale, de l'éducation et du partage des savoirs et des pouvoirs.

Mots clés: capital, idéologie, inégalité

¹¹ Консултован је постојећи превод на енглески: Thomas Piketty (2020) *Capital and Ideology*, Cambridge, MA: Harvard University Press. Translated by Arthur Goldhammer.

ПРИКАЗИ

—

REVIEWS

Тамара Петровић Трифуновић¹
Универзитет у Београду, Филозофски факултет
Институт за социолошка истраживања

UDK 316.2:929 Бурдије П.

DOI: <https://doi.org/10.46630/gsoc.24.2020.06>

КЛАСИФИКАЦИЈСКЕ БОРБЕ

Pierre Bourdieu (2018) *Classification Struggles: General Sociology, Volume I. Lectures at the College de France, 1981–82*. Cambridge: Polity Press.

Књигом *Класификацијске борбе*, издавачка кућа *Polity* 2018. године отпочиње петотомну едицију која читаоцима нуди драгоцени увид у предавања на курсу Опште социологије на Колеж де Франсу (*Collège de France*), у оквиру ког је чувени француски социолог Пјер Бурдије (*Pierre Bourdieu*) од 1982. до 1986. године студентима, истраживачима и заинтересованој јавности излагао основе свог социолошког приступа. Други том, посвећен појмовима хабитус и поље, изашао је 2019. године.

У предавањима објављеним у овој књизи, Бурдије настоји да прецизно утврди односе између класификација које производе научници у природним и друштвеним наукама, друштвених услова у којима се те класификације производе и класификација које дејственици (друштвени актери) стварају у свакодневном животу. Ово је посебно важно јер социологија као наука проучава субјекте који и сами класификују од тренутка када постају друштвени субјекти јер је само тако, према Бурдијеовом мишљењу, друштвени свет могућ. Дејственици су именоване (*номиноване*) индивидуе, одређене и конституисане „именом“ које чини да постану оно што јесу (стр. 11). Ово није само језички чин, именовање и класификовање су фундаментални друштвени процеси, процедуре којима дејственици класификују свет око себе и – у складу са Бурдијеовом општом теоријском поставком – уједно представљају извориште симболичке доминације и предмет су сукоба. Бурдије све класификације, како у науци тако и у друштву, види и као циљ и као оружје у симболичким борбама, а сукоби око класификација за њега представљају и занемарену димензију класне борбе. Улог у таквој борби је симболичка моћ која омогућава монопол над дефиницијом легитимних принципа хијерархизације у друштву и производи натурализацију одређеног погледа на свет, принципа *ди-визије*, при чему су елементи поделе и визије једнако битни у овој игри речима.

Један од примера класификацијских борби на који се Бурдије често враћа током својих предавања су увреде (јавне оптужбе), које указују на битну карактеристику процеса класификовања у свакодневном животу. Увреда је вид

¹ tamara.petrovic@f.bg.ac.rs

симболичке борбе, друштвено ризични чин који излаже особу која је изриче спољном просуђивању, доводи је у рањиво стање у ком говорник мора да „гарантује“ за оно што је изречено. Овим Бурдије уводи у причу и важну димензију процеса класификације – друштвени статус говорника. Пошто је све не само језичко, већ и друштвено – није важно само како је нешто изречено и тим чином категоризовано, већ су друштвени услови производње класификације и конкретно друштвени статус, ауторитет и „легитимност“ говорника оно што говорнику даје примат или отежавајућу околност у симболичкој борби. Класификације чине друштвени свет могућим, али оне се не догађају у вакууму, и социолози не смеју да забораве да приступајући анализи класификација у друштвеном животу, у обзир узму и фундаменталан проблем *ауторитета* класификатора, другим речима, да изнесу на видело и који су то дејственици (или друштвена група којој припадају) у важећем друштвеном поретку „квалификовани“ и „ауторизовани“ да класификују. Бурдије се овде осврће и на *Дистинкцију*, јер суд о укусу увек представља нечији суд о нечијем укусу (најчешће о неукусу, примећује сам аутор) и произведен је у тачно одређеним друштвеним условима. У књизи се налазе и други примери сукоба око класификација и анализе стратегија само-представљања различитих појединаца и група. Такође, Бурдије у предавањима говори и о чиновима институисања, конституисања, представљања и делегирања, све време имајући на уму како друштвене услове у којима настају, тако и улогу и моћ језика у тим процесима.

Нису само „обични“ друштвени актери и њихове класификације предмет Бурдијеових предавања објављених у овој књизи. Једнако важно, ако не и важније, место у поглављима *Класификацијских борби*, добија статус социолошког дискурса о друштвеном свету. Бурдије поставља питање да ли је социолог ближи особи која својим језичким и друштвеним чином вређа другу особу и тако је класификује или, с друге стране, ботаничару, свом колеги из природних наука (стр. 22). Да ли социолошки рад може бити протумачен и као увреда? Овде је реч о дистинкцији између констатива и перформатива (Остин) и Бурдије се пита колико социолози у свом раду могу успети да се задрже на констативном полу дистинкције, када је предмет њиховог проучавања – друштвени свет – универзум саткан од једног перформатива за другим, а симболичка моћ (наметање, застрашивање, „симболички блеф“) лежи чак и у привидно безазленим исказима који се поимају као констативи. Шта у том смислу социолог чини када својим ауторитетом *установи* и јавности саопшти да „постоје две друштвене класе“ (стр. 23)?

У различитим сабраним предавањима, Бурдије даје и конкретне савете социолозима и истраживачима: чиме да се воде када осмишљавају упитник, како да прикупе што више релевантних података о друштвеној стварности коју испитују са што мање питања, који су критеријуми за добар индикатор, како да класификују добијену грађу, како да буду свесни одређених облика пристрасности које уносе у истраживачки поступак својом теоријском поставком и позицијом у друштву, итд. Више од конкретних савета, Бурдије указује на важност начина размишљања и начина постављања питања у социологији,

јер сама природа социолошке праксе чини да методолошка и епистемолошка питања буду нужно увезана са политичким. „Чак и када тога нисмо свесни“, наводи он, „увек се бавимо политиком када се бавимо социологијом“ (стр. 30).

Начин на који људи у свакодневном животу тумаче стварност за Бурдијеа представља неизоставан део те стварности. Зато изнова упозорава социологе да је важно да буду свесни да у свакој ситуацији када долазе у контакт са испитаницима постају и *класификатори класификујућих субјеката*. Добро познат и кључан елемент Бурдијеове социологије јесте интеграција објективистичког приступа и праксеолошке перспективе актера, најпре раскидом са претходно постојећим класификацијама у свакодневном животу, а затим и њиховом напредном интеграцијом у новостворени корпус социолошког знања. Однос између субјективног и објективног аспекта у друштвеним наукама важна је тема ове књиге.

У типично „бурдијеовској“ опаски, овај социолог на једном месту истиче како су комичари савезници социолога, јер теже да поставе она питања која нас наше свакодневне рутине терају да заборављамо (стр. 10). Бурдије је, заиста, увек истраживао и доводио у питање „скривену страну друштвеног света“ (стр. 50), све оно што што *докса* „скрива“ иза „саморазумљивог“ и „природног“ у свакодневном животу и позивао социологе да „чепркајући“ по пукотинама у симболичком поретку, *раз-откривају* симболичку моћ и неједнакости у самим темељима друштвене стварности. За социологију се онда може рећи да је инхерентно критичка научна дисциплина, чак и у најширем смислу, када у потрази за објективним индикаторима, социолози из латентног, практичног стања на површину износе и оне информације које испитаници свесно или несвесно не (желе да) поделе са њима. Управо та интеракција између испитаника који несвесно о себи открива важан емпиријски податак и социолога који то бележи може да изроди научну истину (стр. 36), која онда заузврат дејственицима може да понуди увиде којима ће на нови и другачији начин рефлектовати (осветлити) и тумачити свет око себе и сопствену позицију у том свету. Однос између научног и свакодневног („лаичког“), као и испреплетаност епистемолошке и политичке димензије били су готово стални предмет Бурдијеовог проучавања, стога није необично да чине и окосницу *Класификацијских борби*.

Први том Бурдијеове *Опште социологије*, испричане кроз призму социологије друштвених класификација, представља добар подстицај новим генерацијама социолога, као и њихових колега из сродних поља проучавања (антропологије, политичких наука, примењене лингвистике и студија дискурса и др.) да ближе упознају Бурдијеову визију социологије као науке о скривеној страни друштвеног света. Како је реч о транскрипцијама предавања, ово је уједно и прилика да се то учини на приступачан начин, сажето, али уз бројне примере и повремене занимљиве дигресије, уз константно прецизан стил излагања. Иако су у току претходне две деценије поједина предавања овог француског социолога (о науци, држави и уметности) објављивана у преводу на енглески језик, едиција из опште социологије би требало да нађе место у социолошким силабусима. Прва књига ће свакако бити корисна и оним социолозима који већ

добро познају Бурдијеа, али су прижељкивали да се на једном месту нађе оно што су до сада о класификацијама и класификацијским борбама слагали из сегмената раштрканих у различитим делима овог аутора. А није мало таквих ни у домаћој, ни у регионалној социолошкој заједници.

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

Часопис објављује радове на српском и на енглеском језику. Сви радови пролазе процедуру рецензије. Поред тога, часопис објављује стручне радове, приказе и осврте.

Радови треба да буду величине до једног ауторског табака (16 страна) и треба да садрже резиме и кључне речи на српском и једном од светских језика. Аутори треба да наведу назив установе, место и своју e-mail адресу. Текст рада треба доставити електронском поштом: формат .doc или docx, фонт Times New Roman, ћирилична тастатура (за радове на српском језику), величина фонта 12, проред 1,5.

Литература се наводи унутар текста (пример Мандра 2001: 59), а у фусноте уписивати само коментаре и објашњења. Литература се наводи на крају текста по азбучном реду. Примери:

- књига: Андерсон, Б. (1998) *Нација: замишљена заједница*. Београд: Плато.
- текст у књизи: Џуверовић, Б. (1991) „Друштвене неједнакости у образовању“ у *Србија крајем осамдесетих*. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду.
- чланак у часопису: Божовић, Р. Р. (2003) „Секте, култови и толеранција према њима“, *Теме XVIII* (1): 119–131.

E-mail: godisnjak@filfak.ni.ac.rs

Адреса: Годишњак за социологију
Ђирила и Методија 2
18 000 Ниш

INSTRUCTIONS FOR AUTHORS

The Journal publishes papers in Serbian and English, as well as in Croatian and Bosnian. All the submitted papers are subject to reviewer check. Apart from papers, the Journal publishes critical reviews and commentaries as well.

The submitted papers should not exceed 16 pages in length and should also contain an abstract and key words in English, French, German or Russian. The authors should also supply their affiliation and e-mail address. All contributions should be sent electronically, through email (format: .doc or .docx; font: Times New Roman, 12pt; line spacing: 1.5).

All references cited in the body of the text should be given in brackets, eg. (Mandra 2001: 59), not in footnotes; footnotes can be used for additional comments and explanations. The references used should be provided at the end of the paper. Sample examples:

- citing a book: Collins, R. (1994) *Four Sociological Traditions*. Oxford: Oxford University Press.
- citing a paper in a book: Foucault, M. (1986) «On the Genealogy of Ethics: An Overview of Work in Progress», in *The Foucault Reader* (P. Rabinow, ed.). New York: Pantheon.
- citing an article in a journal: Devine, F. (1998) «Class Analysis and the Stability of Class Relations». *Sociology* 32: 23–42.

E-mail: godisnjak@filfak.ni.ac.rs

Address: Sociological Annual
Faculty of Philosophy
Cirila i Metodija 2
18 000 Nis
Serbia

ГОДИШЊАК ЗА СОЦИОЛОГИЈУ
XVI/24 (2020)

Издавач
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
УНИВЕРЗИТЕТА У НИШУ

За издавача
Проф. др Наталија Јовановић, декан

Корице
Дарко Јовановић

Прелом
Милан Д. Ранђеловић

Формат
17 x 24 cm

Штампа
Графичко предузеће SCERO PRINT
Ниш 2020.

Електронско издање
<https://izdanja.filfak.ni.ac.rs/casopisi/godisnjak-za-sociologiju>
ISSN 1451-9739

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316

ГОДИШЊАК за социологију / Филозофски факултет у Нишу ; уредник Милош Јовановић. - Год. 1, бр. 1 (2005)- . - Ниш : Филозофски факултет, 2005- (Ниш : Scero print). - 24 cm Доступно и на: <https://izdanja.filfak.ni.ac.rs/casopisi/godisnjak-za-sociologiju> . - Два пута годишње. - Текст на срп. и енгл. језику.

ISSN 1451-9739 = Годишњак за социологију - Филозофски факултет у Нишу

COBISS.SR-ID 121295372